

52332

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

ANADOLU VE RUMELİ'NİN NÜFUS DURUMU
VE GÖÇLER

DOKTORA TEZİ

T-52332

Ali GÜNER

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Prof. Dr. Rifat ÖNSOY

ANKARA - 1996

I. BÖLÜM

OSMANLI - RUS SAVAŞI İLE BAŞLAYAN GÖÇLER

A-	XIX. Yüzyılın Son Yarısında Balkanlar Üzerinde Oynanan Oyun ve Osmanlı-Rus Savaşı.....	14
	1. Balkanların Bir Sorun Haline Getirilmesi.....	14
	2. İstanbul Konferansı ve Londra Protokolü (23 Aralık 1876 - 31 Mart 1877).....	16
	3. Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878).....	17
	a. Ayatafanos Antlaşması (Yeşilköy).....	19
	b. Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878).....	21
B.	1877/78 Osmanlı-Rus Harbi İle Başlayan Göçler.....	23
	1. Rumeli'den Olan Göçler.....	23
	2. Kafkasya'dan Olan Göçler.....	28
	3. Romanya'dan Olan Göçler.....	28
	4. Girit'ten Olan Göçler.....	28
	5. Kıbrıs'tan Olan Göçler.....	32
	6. Güney Kafkasya'dan Olan.....	32
	7. Ermeni Göç Göçleri.....	33

II. BÖLÜM

1877 ve Sonrası Göçmen Sorunları

A. Göçmen Sorunlarıyla İlgili Kuruluşlar	35
1. Komisyonu İdari Teşkilatı.....	35
2. Göçmen Talimatnamesi	37
3. İskan-ı Muhacirin Talimatnamesi	38
B. İane-i Muhacirin Komisyonu.....	39
C. Milletlerarası Göçmenlere Yardım Komitesi	40
D. Muhacirin Komisyon-i Asliyesi	41
E. Göçmen İşleri	41
1. Nakilleri	41
2. Acil İhtiyaçlarının Karşlanması.....	43
3. İskanları	45
4. Sağlık İşleri	49
5. Eğitim ve Diğer Alanlarda Yapılan Yardımlar	55
F. Yapılan Yardımların Mali Bakımdan Değerlendirilmesi.....	55
1. 1878-1879 Yılları Arasında Yapılan Harcamalar	55
2. 1890 (1307) Senesi Harcamaları Değerlendirme	56
G. Göçlerin Etkileri.....	58

III. BÖLÜM

ANADOLU VE RUMELİ'NİN NÜFUS DURUMU

A. Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları	60
B. Anadolu'nun Nüfus Durumu	62
1. Adana.....	62
2. Ankara	63
3. Aydın	66
4. Bitlis.....	69
5. Diyarbakır	71
6. Erzurum.....	72
7. Halep	75
8. Hüdavendigar (Bursa)	77
9. Kastamonu	82
10. Konya	84
11. Mamüratülaziz.....	86
12. Sivas.....	87
13. Trabzon.....	90
14. Van	95
C- Rumeli'nin Nüfus Durumu.....	96
1. Rumeli.....	96
2. Edirne	104
3. İstanbul	107

4. Selanik	110
B. Göçlerin Etkileri.....	113
1. Demografik Etkileri	113
2. Ekonomik Etkileri	113
3. Toplumsal Etkileri	114
BİBLİYOGRAFYA	115

ÖNSÖZ

19. y.yıl Osmanlı Devleti'nin çok yönlü problemlerle karşılaştığı bir yüzyıl olmuştur. Bu problemlerle rağmen, Osmanlı Devleti'nde, özellikle 19. Y.yılın ikinci yarısında gelecek için ümitli olabileceği gelişmeler yaşanmaktaydı. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile kısa bir süre içinde olsa, batılı devletleri yanında bulma imkanında elde etmiştir. Ancak bu yüzyılın sonlarına doğru ümitler tekrar ümitsizliğe dönmüş, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve sonrasında, Osmanlı Devleti yeni sıkıntılar, yeni sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu çerçevede Kafkasya ve Baklanlar'dan Anadolu'ya geniş çaplı bir göç hareketi görülmüştür. Bu göç hareketi ve göçün etkileri kısmıda olsa 20. y.yılın ilk yıllarına kadar devam etmiş ve nüfus hareketi buna bağlı olarak önemli değişiklikler kaydetmiştir.

Bu tezde göç ve nüfus gibi birbirleriyle bağlantılı iki kavramı, 19.y.yılın sonlarındaki olayları da göz önünde tutarak incelemeye çalıştım. Ayrıca nüfusa etki eden diğer faktörlere de değinmeye özen gösterdim. Bunları takiben göç ve nüfus durumu hakkında sonuçla yargılarda ortaya koymaya gayret ettim.

Konusunun karmaşıklığı sebebiyle bir takım eksiklikler ve kusurlarının da bulunabileceğini bilmekteyim. Bu tez çalışması sırasında müşkillerinin halinde değerli yardımlarını gördüğüm danışman Prof. Dr. Rıfat Önsoy, ayrıca çalışmalarında yönlendirmek nezaketini göstermişti. Kendilerine içtenlikle saygı ve teşekkürlerimi bildiririm. Bu konuda yardımlarıyla katkıda bulunan Doç. Dr. Mehmet Alpargu'ya, çok büyük yardımlarını gördüğüm Yardımcı Doç. Nuri Yavuz'a, yine yardımlarını esirgemeyen Doç. İsmail Özçelik'e, bu çalışmaları da yardımcı olan Doç. Dr. Necdet Kayta'ya içten teşekkürler ederim.

KISALTMALAR

1. Hus : Hususi
2. Kaz : Kaza
3. Mar : Marazat
4. Müt : Müterrinevi'ya
5. San : Sancak

KAYNAK VE ARAŐTIRMALAR

I. Arşiv Belgeleri

Y.A. Hüs 1295 159 / 33

Hus. 164/13, Y.A.Hus. 162/63, Y.A.Hus. 16/87.

Y.A. Hus 255/65, Y.A.Hus. 159/73, Y.A.Hus. 159/33 İrade Dahiliye.

İrade Dahiliye No: 61937, İrade Dahiliye 61782.

İrade Dahiliye No: 61326, İrade Dahiliye 61602.

İrade Dahiliye No: 62105, İrade Dahiliye 61823.

İrade Dahiliye No: 48867.

Y.T. Mutennevi Maruzat

Y.T. Mutennevi Maruzat 1295/23

Y.T. Mutennevi Maruzat 1303 No: 21/81.

Bu arşiv belgelerinden; göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması, nakilleri, iskânları, sağlık, eğitim konularında yararlı bilgiler edindim.

II. Salnameler

M. 1907 Ankara Vilayeti Salnamesi.

H. 1326 Aydın Vilayeti Salnamesi.

H. 1308 Diyarbakır Vilayeti Salnamesi.

H. 1311 Edirne Vilayeti Salnamesi.

H. 1288 Erzurum Vilayeti Salnamesi.

H. 1310-1312 Erzurum Vilayeti Salnamesi.

H. 1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

H. 1325 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

H. 1314 Konya Vilayeti Salnamesi.

H. 1301 Sivas Vilayeti Salnamesi.

H. 1320 Trabzon Vilayeti Salnamesi.

H. 1322 Trabzon Vilayeti Salnamesi.

III. Araştırmalar

Akbal, Fazıla; 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksim ANk, 1951.

Alp, İlker; Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezalimi (1878-1984) Ank. 1990.

Doğınay, Hayatı: Türkiye'de İç Göçler ve Başlıca Sonuçları; A.Ü. K.K.E.F. Dergisi Sayı 2, Erzurum 1991.

Duman, Hasan; İslâm Konferansı Teşkilatı Osmanlı Yıllıkları, İstanbul, 1982.

Eren, Ahmet Cevat; Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, İstanbul 1996.

Eryılmaz, Bilal; Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslim Teb'anın Yönetimi; İst. 1990.

Gazaydın, Ethem Feyzi; Kırım Türkleri'ni Yerleşme Güçleri, İstanbul 1848.

Gürtan, Kenan; Demografik Analiz Metodları.

Habicoğlu, Bedri, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, İst 1993.

Karal, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi V.C. Ank. 1962.

Karpat, Kemal; Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics
Madison 1982.

Mecarthy, Justin; Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfusu, Çev:
İhsan Gürsey, Ank. 1995.

GİRİŞ

Göç, kişilerin ve kitlelerin yerlerini yurtlarını geçici veya sürekli olarak önemli uzaklıklar içinde yer değiştirmesidir. Geçici ve sürekli göçler, isteğe bağlı ve sınıflara ayrılarak değerlendirilmektedir.

Paleolitik çağdan itibaren devam etmekte olan göç, kişilerin veya kitlelerin yer değiştirmesinden ibaret basit bir olay değildir. Gerek bireysel ve gerekse topluca göç etmenin siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve dini gibi bir takım sebepleri vardır. Kısacası bir baskı ve katliamla karşı karşıya kalanlar, geçim sıkıntısı çekenler, mal ve mülkleri ellerinden alınanlar, dini ibadetlerini serbestçe yapamayanlar, eğitim ve öğretim haklarından mahrum edilenler, bu hayat şartlarından kurtulmak için göçü bir çare olarak seçmişlerdir. Tarihte pek çok göç olayı yaşanmıştır. Biz bunlardan bir kaç örnek vermek suratiyle esas oknumuzla ilgili olan 1774-1911 arasında, Türkiye'ye olan göç ve göçmen sorunlarına değineceğiz.

Osmanlılar zamanında, Anadolu'dan Rumeli'ye kendiliğinden göçedenlerin göç amacı ekonomiktir. Yine Osmanlılar zamanında devlet tarafından Rumeli'ye yerleştirmelerinin amacı siyasidir. Avrupa'da Germen kavimlerinin göçü siyasi ve ekonomik amaçlı göçlerdir. Avrupa'da 1618-1648 arasındaki savaşlar mezhep savaşları olup, bu yüzden Amerika göç edenlerin göç sebebi dini'dir. Zamanımızda yaşanan Bulgaristandan Türkiye'ye göçeden Türklerine göç; siyasi, kültürel, ekonomik dini ve kültürel ağırlı göçlerdir. İsimleri zorla değiştirmek istenmiş, Ana dilleriyle serbestçe konuşmaları, ibadetleri yasaklanmış ve zorla asimile edilmeye kalkılmıştır.

Bu örnekleri verdikten sonra, Türk milleti'nin siyasi, sosyal ve kültürel hayatında menfi, müsbet etkileri olan Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den Türkiye'ye göçetmek zorunda kalan Türk, müslüman ve gayrimüslimlerin göçetme sebepleri ve bu göçle meydana gelen sorunlar ile bu konuda ne gibi faaliyetler ile bu konuda ne gibi faaliyetler olmuştur. Kısaca bunları ortaya koymağa, çalışacağız.

2. Kırım'dan Göçler

Türkiye'ye ilk göçler Kırım ve Kafkaslar'dan oldu. Çariçe II. Katerina'nın (1762-1796) hazırladığı bir planda, Rusya'yı zahire anbarı ve merkezi yapmak istiyordu. Ancak ziraata daha çok elverişli olan "Karatoprakların" önemli bir kısmı Osmanlı devleti (Kuban, Taman, Kırım ve Özi) ile Polonya'nın elindeydi. II. Katerina, bu toprakları ele geçirmek suretiyle hububat ihracatını artırmak suretiyle ekonomik bakımdan ülkesini kalkındırmak istiyordu. Mallarını kolayca ihraç etmek içinde, Karadeniz'e inmeyi çok arzuluyordu. Bir diğer düşüncesi de Ortodoksları Avusturya ve Osmanlı Devleti uyruğundan kurtarmaktı.¹ Çariçe Katerina, bir süre sonra hedeflerini daha da genişleterek, bir taraftan Osmanlı ve bir diğer taraftan da, Asya'daki Türk Devletleri topraklarına göz dikti. En fazla arzuladığı boğazları ele geçirmektir.

1768-1774 Osmanlı-Rus harbinde Kazan, Güney Volga, Kuzey Kafkasya ve Don Bölgesinde yaşayan Türk, Tatar ve Moğollara İlişkin olarak ıslahat adı altında tehcir politikası uygulandı. Bu nedenle, Kazan'dan Azak'a kadar uzanan bölgede yaşayan Türklerin bir kısmı Osmanlı ülkesine sığınmak zorunda kaldılar.² Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'a muhtariyet verilerek Osmanlı himayesinden çıkmış oldu. Yine bu antlaşma ile Kerç, Yenikale, Azak bölgesindeki tarafsız saha, Kafkaslarda büyük ve küçük Kabartay Buğ ve Dinyester nehirleri arasındaki topraklar Rusya'ya bırakılınca, bu bölgelerdeki bir kısım Türkler Osmanlı ülkesine göç etmek zorunda kaldılar.

Rusya, Şahin Giray'ın Hanlığı Zamanında (1777), Kefe ve diğca Kırım limanlarını ele geçirdi. Rus baskısına tahammül edemiyen bir kısım Kırım halkı, Osmanlı ülkesine geçmek için yollara döküldü. Bu arada Şahin Giray'ın Rusya'ya iyice yaklaşması üzerine de Kırım halkı ayaklandı. Toplanan Kurultay Baht Girayı Han seçti (1782). Rusya'ya sığınmak zorunda kalan Şahin Giray, General Potemkin kuvvetleriyle Kırım'a gelerek Hanlığı yeniden ele geçirdi. Bu Rus İşgali sırasında, 30 bin Kırım Türk'ü (kadın çocuk ayırmaksızın) katledildi. 1783'de Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasının ardından köy,

¹ Ahmet Cevat Eren a.e. s. 3.

² Ethem Feyzi Gözaydın a.e. s. Kırım tüklerinin yerleşme ve Göçleri İst. 1948, s. 67.

kasaba ve şehirlerdeki camilerin bir kısmı kiliseye çevrildi ve bir kısmı da yakıldı. Açık fikirli gerçek alimler türlü bahanelerle Rus jandarması tarafından sıkıştırıldı ve sürüldüler. Yerlerine müftüye varıncaya kadar cahiller getirildi. Verimli topraklar Türklerin elinden alınarak, Kırım'a yerleştirilen 70 bin Rus köylüsüne verildi.³

Potemkin'in 1784 senesinde (24 saat içinde), Kırım halkının gösterilen yerlerden çıkarılması için verdiği emir, Kırım halkının büyük şaşkınlığına sebep oldu. Deniz kıyılarına, iskele ve limanlara yakın yerlerde oturan halk, mal ve mülklerini yok pahasına satarak göçetmeye koyuldular (1785/88). Bu ilk göç hareketinden sonra, kolonileştirmek amacıyla, sıkıştırarak göç etmeye mecbur ettiği Kırım Türklerinin topraklarını knezlere (prenslere) ve yüksek rütbeli kişilere dağıttı. 1789-1790 seneleri arasında olan göçler, daha önce olanlarının en şiddetlisi ve en acıklı olanı idi. Bu tarihler arasında 500 bin kişinin göçettiği kaydedilmektedir.⁴

Ethem Feyzi Gözaydın, 1770 tarihlerinde Kırım'ın nüfusunun bir milyon 600 bin olduğunu belirtmektedir ki, göçeden Kırmılıların sayısı bu nüfusun yaklaşık üçte biri kadardır.

2. Kafkaslar'dan Göçler

1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Azerbaycan, Dağıstan Şirvan ve diğer Türk illerinden önemli göçler oldu. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında da, Ruslar Kafkaslarda Erzurum'a kadar olan Osmanlı topraklarını işgal ettiler. Bu savaş sebebiyle, bölgeden göçedenlerin sayısının 200 bin dolayında olduğu tahmin edilmektedir.⁵

Rusya, Paris Antlaşması'ndan sonra, Kafkasya ile çok yakından ilgilenmeye başladı. Kafkasya'nın taşıdığı stratejik önemi, Kırım Savaşı sırasında keşfeden Çar II. Aleksandr, bu bölgeyi Rusya'ya katmaya karar verdi. Bu amaçla önde gelen generallerinden, General Prens Baryatiski'yi bölgenin valiliğine tayin etti. Neticede

³ Ethem Feyzi Gözaydın s. 70.

⁴ Ahmet Cevat eren a.e. s. 78.

⁵ Bedri Hatiboğlu, a.e.s. 51-52.

Kafkasya karadan ve denizden sıkı bir abluka altına alındı. Burada Rus kuvvetlerine karşı en büyük direnmeyi Şeyh Şamil komutasındaki Türk, Avar, Çerkes ve Lezgiler verdiler.⁶

Şeyh Şamil, Rus Çemberini yapmak için büyük bir çaba göstermiş olmasına rağmen, üstün Rus kuvvetlerine karşı bir üstünlük sağlayamadı. Rus kuvvetlerine karşı verdiği mücadeleyi kaybetmesinde Batı Kafkasyalıların ve Abzahaların ona destek vermemesi burada önemli rol oynamıştır. Rusya, Kafkas halkını teslimine zorlamak için ekin tarlalarını da ateşe vererek, Doğu Kafkas halkını açlık ve kıtlıkla karşı karşıya bıraktı. Bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra da, önce Doğu ve daha sonrada batı kaskaları işgal etmek için harekete geçti. Bu Rus taarruzu sırasında, Şeyh Şamil kuvvetleri bir çok defa Rus kuvvetlerini mağlup etti. Ancak Rusya cepheye yeni kuvvetler sevk ederek savaşı devam ettirdi. Bu çarpışmalarda, büyük kayıplar veren Dağıstanlılar ve Çeçenler, kayıplarını telafi edemedikleri için büyük ümitsizliğe düştüler. Bir kısım kabileler Rus egemenliğini kabul etti.⁷ Netice’de Şeyh Şamil “Gunip” denilen bir yerde, Rus kuvvetleri tarafından çevrildi. Burada Ruslara karşı çok az sayıdaki mürileriyle birlikte savaştı ve çaresiz kalınca da 6 Eylül 1859 teslim oldu.

Ruslar Doğu Kafkasya’yı ele geçirdikten sonra, 220-240 bin kişilik bir kuvvetle Batı Kafkasya üzerine yürüdü. Bu Rus kuvvetlerine karşı, Batı Kafkas kabilelerinin ancak 60-65 bin kişilik bir kuvvetleri vardı. Bu kuvvet azlığı yanında kabileler arasında da sıkı bir işbirliğide yoktu. Ayrıca Rus propagandislerin etkisiyle bozgunculuk hareketleri başgösterdi.

Burada Rusları en çok uğraştıran Çerkesler ile dağlık bölgede yaşayan Abazalar oldu. Rusya, onlara, ya Kuban Nehri’nin sağ tarafında yer alan ovaya yerleşmeyi kabul edeceksiniz ya da Türkiye’ye göç edeceksiniz” şeklinde tekliflerde bulundu.⁸ Ruslar, bu kabilelerden çekindikleri için onları bu ovadaki Rus ve Kazak köyleri arasına yerleştirmek suretiyle kontrol altında tutmak istiyorlardı. Rusya, 1859’larda bu ovaya Rus ve Kazak

⁶ Bedri Hatiboğlu, a.e.s. 56-57.

⁷ Bedri Hatiboğlu, a.e.s. 60-61.

⁸ Bedri Hatiboğlu, a.e.s. 65.

köylülerini yerleştirerek, Kafkas kabilelerini uzun sürede Ruslaştırmayı ve hıristiyanlaştırmayı amaçlıyordu.*

Neticede Ruslar, bir taraftan Batı Kafkasya'yı İstilâya devam ederken, bir diğer taraftan da zorla göçettirme ve İskân politikasını uygulamaya koydu. Yerleşmeyi kabuledenler, Kuban nehrinin kuzey'indeki verimsiz topraklara yerleştirildiler. Kabul etmiyenleri de göçe zorlamak için tarlalarını, bağ ve bahçelerini yaktılar.⁹ Direnmeye devam edenler toplanarak Karadeniz kıyılarına sevk edildiler.

Sadrazam Ali Paşa'nın padişah'a sunduğu bir rapora atfen verilen bilgiye göre, 1855-1863 arasında 312 bin, 1864 yılı başından Ağustos ayına kadar 283 bin, 1864 yılı başından sonbahara kadar 295068 (bu 295068 göçmenden 250 bin kadarı Batı Kafkasyalı'dır). Kişi göçetmiş olduğu kaydedilir.¹⁰ Sadrazam Ali Paşa'nın sunduğu rapora göre, 1855'ten 1864 sonbaharına kadar Türkiye'ye sığınan göçmen sayısı 595 bin kadardır. 1864 sonbaharından bu yılın sonuna kadar da 100 bin kadar Kafkas'lı göçmenin geldiği kaydedilmektedir. Sadece 1864 yılı içinde gelen Kafkasyalı göçmen sayısı 350 bin kadardır.¹¹

3. Balkanlar'dan Göçler

1806-1812 Osmanlı Rus savaşında, Osmanlı kuvvetlerinin yenilmesi sonucu Akkerman, Bender gibi kahlade, Dabrucada, Eflak ve Boğdan'da oturmakta olan Türk ve müslümanların önemli bir kısmı yerlerini terkederek güneşe doğur çekildiler. İstanbul dahil, Rumeli'de göçe maruz kalmamış hiçbir köy, kasaba ve şehir kalmadı.¹²

Osmanlı Devletinin girdiği savaşları kaybetmesi, Fransız İnkılâbı ile ortaya çıkan milliyetçilik akımının etkileri dış müdahaleler, tahrikler sonucu Balkanlarda ve adalarda Osmanlı Devletine karşı sık sık isyanlar birbirini izledi. Gayrimüslim teba arasında Osmanlı Devletini en çok uğraştıran ve başına büyük belalar açan Bulgar, Sırp ve Rumlar olmuştur.

* Ruslar, XVI. y.yıl ortalarından itibaren Kafkasya'nın kuzey-batısı'ndaki verimli ovaya Rus ve Kazak kolonilerini yerleştirmeye başlamışlardır.

⁹ Bedri Hatiboğlu, a.e.s. 71-72.

¹⁰ Ahmet Cevat Eren a.e. s. 69.

¹¹ Ahmet Cevat Eren a.e. s. 33.

¹² Cengiz orhunlu balkanlarda Türklerin Durumu türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Aylık Dergi Say. 21.

Bulgarlar, 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında, Rusların tahriki ile ve 1870'de de Rum kilisesi baskısını bahane ederek, Öğretmenlerin ve papazların idaresinde isyan çıkararak pek çok Türk köyünü 1875-1876 yıllarında Rus panslavistleri ve Rusya'nın tahrik ve destekleri sonucunda 300 bin kadar Türk yerlerinden göçetmek zorunda kaldı.¹³

Sırp İsyânlarında, yine Rusya ve Rus panislavistleri büyük rol oynamışlardı. Sırbistan, XV. yüzyılın ortalarında Osmanlı ülkesine katıldı (1459). Bu tarihten 18.y.yılın ortalarına kadar ciddi bir olayda çıkarmadılar. 1804 tarihinde çıkardıkları isyan bütün eyalete yayıldı. Birçok Türk katledildi. Bir kısım Türk, Bosna-Herksek ve Rumeli'ye geçti. Kalanlar kalelere sığınarak canlarını kurtarmaya çalıştılar. 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı sırasında buradan 30 bin kadar Türk alınarak Üsküp, Kosova ve Manastır taraflarına yerleştirildi.1826 Akkerman antlaşması ile 165 bine yakın Türk buradan başka yerlere yerleştirildiler. Bunlardan 15 bin kadarı Sakarya çevresine yerleştirildi.¹⁴

4. Adalardan Göçler

Osmanlı idaresinde yaşayan hıristiyan toplumlar arasında yer alan Rumlar, diğerlerine göre daha da serbesttiler. Bunlar imparatorluğun hemen her tarafında, özellikle deniz kıyılarında, şehir ve kasabalarda yerleşmişlerdi. Çoğunlukta buldukları yerler, Mora yarımadası, adalar ve Tasalya idi. Akdeniz ticaretinde önemli paya sahiptiler. Osmanlı tebaa'sı içinde refah seviyeleri en yüksek toplum yine bu toplumdur.¹⁵

Rum aydınlarının Avrupa ile olan ilişkileri sonucu, orada cereyan eden fikir sahasındaki gelişmelerden etkilendiler. Rum şair, yazar ve tarihçileri, Yunan bağımsızlığı ve eski Bizans imparatorluğunun yeniden kurulması konusunda yazılar yazmaya başladılar. Rum aydınları 1814 yılından Odesa'da "Etniki Eteryâ" adında bir cemiyet kurdular. Bu cemiyet Osmanlı İdaresine karşı Rumları isyana hazırlıyorlardı. Rusya'da bu cemiyetle çok yakın ilişki içindeydi.¹⁶

¹³ Enver Ziya Karal a.e. 5.C. 106-107.

¹⁴ Enver Ziya Karal a.e. 5.C. s. 107.

¹⁵ Enver Ziya Karal, a.e. 5.C. 112.

¹⁶ Lütü Tarihi 2.C. s. 206, 218, 225.

Neticede Rumlar ilk isyanlarını 1821'de Eflak ve Boğdan'a başlattılar. İsyana dini ve milli bir özellik kazandırdılar. Avrupa kamuoyu da bu isyanı, İslâmlıkla hıristiyanlığın bir savaşı olarak kabul etti. Avrupa'nın büyük şehirlerinde isyanı desteklemek amacı ile cemiyetler kuruldu, her türlü yardım ulaştırıldı ve gönüllü olarak katılanlar oldu (katılanlar arasında meşhur İngiliz şair'i Lord Byron'da vardı). Korkuya kapılan Türkler kalelere kapanarak kendilerini savunmaya koyuldular. Ancak bütün direnmelere rağmen, kaleler birer birer düştü. İsyancılar çok sayıda Türk'ü katlettiler. Müslüman din adamlarının sakallarına reçise sürüp ve üzerlerine petrol dökülerek diri diri yakıldılar.¹⁷ İsyan, Epir, Girit, Tesalya, Sakız adalarına'da yayılarak benzer katliamlar buralarda da yapıldı..

Neticede 1830'da İstanbul'da Osmanlı Devleti ile Fransa, İngiltere ve Rusya arasında yapılan antlaşma ile Yunanistan'a bağımsızlık verildi ve Osmanlı Devleti Mora'daki Türkleri geri çekmeyi kabul etti.¹⁸

1864'te Girit'e çıkan isyanda da birçok Türk köyleri ve kasabaları yakıldı. Binlerce Türk katledildi. Buradan 60 bin Türk alınarak İstanbul'a ve Anadolu'ya getirildi.

Göçmen Sorunları

18. Y.yılın sonlarından itibaren bazen kısa, bazen uzun zaman aralıkları ile Osmanlı ülkesine gelen göçmenlerin iskân edilmeleri önemli bir sorun oldu. İlk başladığı yıllarda göç ve göçmen sorunlarıyla ilgili bir kuruluş yoktu.

Padişah II. Mahmud Devrinde (1808-1839), çıkan Bosna isyanı'nın yatıştırılmasından sonra, muhacirlerin iskân edilmeleri ile ilgili bazı emirler çıkarılmıştır. Ancak, Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'dan önemli sayıda göçmen gelmesi, dar kapsamlı emirlerle bu işin yürümiyeceği anlaşılır. Bilindiği gibi Tanzimatın İlânına kadar (1839), göçmenlerin ve iltica edenlerin iskân ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması merkezden gönderilen talimatlara göre halledilmeye çalışılmıştı. Göçmen işleri önce İstanbul'da (1831) ve daha sonraları eyaletlerde kurulan şehreminler bırakmıştı. Çok sayıda göçmen gelmesi durumlarında da, eyaletlere gönderilen talimatlara göre hal çaresine gidiliyordu.

¹⁷ Kadırcan Kafalı, Türkiye'ye Göçler, İstanbul, 1966 s. 47.

¹⁸ Lütfi Tarihi 2.C. s. 206, 218, 225.

1853-1856 Kırım Savaşı sırasında, Kırım'dan ve Avusturya'nın işgal etmiş olduğu Eflak ve Bağdan'dan çok sayıda göçmen gelmişti. Bu göçmenlerin acil ihtiyaçlarının karşılanması ve iskânlarının yapılması konusunda Silistre valiliğine havale edilmişti.¹⁹ Bu talimatname, bir kısım yabancı ve yalancı insan hakları savunucularına güzel bir cevap niteliğindedir. Bu belge Türklerin insan hak ve hukukuna, vicdan hürriyetine ne derece saygılı olduğunu açıkça göstermektedir.

"Bu talimatnamenin birinci fıkrasında, Rumeliye Kara ve Deniz yoluyla gelenlerin acil ihtiyaçlarının karşılanması, bunun için şimdilik ilk yardım olarak ikibin kese akçe gönderildiği; ikinci fıkrasında: Ahaliden Osmanlı İmparatorluğuna iltica eden, ister müslüman ister hristiyan olsun, hepsine ve sonsuz merhamet ve L_tufla bulunulması, muhacirlerin mali durumları iyileşinceye kadar on sene bütün vergilerden afolunduğu, yirmibeş yıl askere alınmayacakları, muhacirlerden çiftçilikle uğraşanlara uygun yerlerde arazi verilmesi, sanaat ve diğer mesleklerde uğraşanların uygun yerle İskân edilmesi, muhtaç olanlara meccanen evler yapılması, yapılacak evlere gerekli olan kereste ve diğer malzemenin naklinde makalli halkın yardım etmesi, halka bu görevin bir angarya olmayıp komşuluk hakkı ve yardım için yapılması gerekli olduğunu telkin olunması, muhacirlere gerekli olan tohumluk, öküz araba ve diğer tarım araçlarının sağlanması içine gerekli olan masrafların devlet tarafından karşılanacağı için, ayrı ayrı listeler yapıp gönderilmesi muhacirlerin yerleştirilecekleri köy ve kasabaların inşaatında cadde ve evlerine nizamlarına dikkat olunması..."²⁰

Ayrıca bu talimatnameye yapılmış bir ekde de şu ifadeler yer almaktadır: Osmanlı devleti'ne bağlılık göstermek ve kanunlara uymak kaydıyla, din ve mezhep ayırımı yapılmadan Osmanlı ülkesine göçetmek isteyenlerin kabul edileceği, Rumeli tarafında yerleştirilecek olanlar altı sene, Anadolu tarafında yerleştirilecek olanlar on iki sene içinde bütün vergilerden ve askerlikten muaf tutulacakları, kendilerine parasız verilen arazileri yirmi yıl satamayacakları, her göçmen ailesinin yerleştirilmesi, geçimlerini sağlayabilmek için ürün yetiştirmeleri veya bir iş kurabilmesi için altmış altın mecdiye'nin gerekli olduğu kaydı yer almaktadır.²¹

¹⁹ İrade Dahiliye 2622 27Ş. 1272 (14 Mayıs 1856)

²⁰ Ahmet Cevat Eren a.e.s. 40.

²¹ Bedri Habıçoğlu Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler 1993, İst. S. 51,52.

Tanzimat döneminde göçmenler için tesbit edilen insani yardım prensipleri, bugünkü Birleşmiş Milletler Muhacerat yüksek Komiserliği'nin prensiplerine benzediği ifade edilmektedir.²² Osmanlı devleti Avrupa devletlerinden çok önce insanı hakları prensiplerine yer vermiştir. Avrupa'da Musevi düşmanlığı XIX. Y.yılda da yeniden alevlenir. Bu defa Rusya'da Musevi düşmanlığı başlattı. Kırım harpleri sırasında da birçok Musevi göçetmek zorunda bırakıldı.

Muhacirin Komisyonu'nun Kurulması (4 Ocak 1860)

1831-1859 arasında göç ve göçmen işleri şehremaneti tarafından yürütüldü. Ancak, Paris Antlaşması'dan sonra, Bosna, Hersek, Bulgaristan ve Makedonya'da, bağımsızlıklarını elde etmeye yönelik sistemli ayaklanmalar sonucu gelen göçmen sayısında önemli artışlar oldu.²³

Ocak 1860 tarihine gelinceye kadar göçmen işleri şehremaneti tarafından yürütülüyordu.

1856 Paris Antlaşmasından sonra, Bosna, Hersek, Bulgaristan ve Makedonya'da, bağımsızlıklarını elde etmeye yönelik sistemli ayaklanmalar birbirini izler. Yine bu tarihlerde Kafkasya'da Rusya'ya karşı Türk, Çerkes, Nogay ve diğer müslüman kabileler bir ölüm kalım savaşı veriyorlardı. Bu savaş sebebiyle Kafkasya'dan çok sayıda Türk, Çerkes ve Nogay göçmeni Osmanlı ülkesine sağınmıştı. Bunlardan on bin kadar bir göçmende İstanbul'a gelmişti. Gerek devlet ve gerekse şehremaneti bu ağır yükün altında ezilir. Neticede konu meclis-i Vada'da, meclis-i Ali Tanzimat'ta görüşülerek Muhacirin komisyonu'nun kurulmasına karar verildi. Konu ile ilgili olarak hazırlanan bir tezkire padişah'a arzedildi. 5 Ocak 1860 tarihinde padişah tarafından onaylanması ile sözü geçen komisyon kuruldu.

Komisyon başkanlığına getirilen Hafız Paşa, Anadolu'ya sevkedilen muhacirlerin Ankara ve Sivas vilâyetlerinde iskan edilmelerini incelemek için o bölgelere gider. Rumeli'de işler ile ilgilenmek üzere de, Nusret Bey (sonra paşa) iskan-i muhacirin"

²² Ahmet Cevat Eren, Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, İst. 1966, s. 49.

²³ Ahmet Cevat Eren, a.e.s. 57.

memuru olarak oraya gönderildi.²⁴ Konya'ya da önce muharicin memuru olarak Miriliva Vehbi Paşa ve daha sonrada Miralay Salih Bey gönderilmişlerdir.

İskân memurlarının görevi, boş arazileri, devlete ait arazileri tesbit etmek ve bunları muhacirlere dağıtmak suretiyle, onların yerleşik hayata geçmelerini sağlamaktır. Bu memurların bir kısmı işlerini düzenli yaparken, bir kısmı da işleri ağırdan almaları sebebiyle şikayetlere ve muhacirlerin mağdur olmalarına sebep olmuşlardı. Bu durum sancak ve kazalardaki iskan memurları içinde geçerliydi.²⁵

1864'te gelen göçmenlerin işleri büyük ölçüde halledilmesinden sonra, 1866'da vilayet ve sonucundaki iskan memurlukları kaldırıldı. Ancak daha sonraki tarihlerde kalabalık göç kabileleri gelmesi üzerine muharicin komisyonunca yeni gelen göçmenlerin iskânlarını sağlamak için özel iskân memurları tayin edilip ve mahiyetlerine kâtip, tercüman ve zaptiyeler verilir. 1875 gelen göçmen sayısında büyük azalma olması muharicin komisyonu kaldırılarak bu görev zaptiye Nezareti'nde kurulan bir daireye bırakıldı. Ancak çok geçmeden bu dairede kaldırılarak, göç ve göçmen, işleri eskiden olduğu gibi şenremanetina bırakılır.

Belirtildiği gibi 1860'da İstanbul'da bir muharicine komisyonu kurulması sonrası vilayetlerde de şubeler açılmaya başlar. Ancak, göç çok ani olmuştu. Çeşitli Zulmler altında sürülen bu yüzbinlerce göçmenin yetkililerce bile nereden geldikleri bilinmiyordu. Bu karmaşa içinde onların ihtiyaçlarını karşılamak ve düzenli bir şekilde yerleştirmek mümkün olmuyordu. Özellikle Kafkas göçmenlerinin durumu çok kötü idi. Çerkes ülkesinden önemli sayıda insan ülkelerini terketmek zorunda kalmış olup aç ve çıplak bir şekilde osmanlı ülkesine geçmek için birbiri ardınca sahillere dökülüyorlar ve orada buldukları küçük gemi ve sandallara haddinden fazla dolarak karşı kıyıya çıkarılan (osmanlı ülkesine) bu göçmenlerin durumdan devlet tamamen habersizdi. Bunlar çok büyük zahmetler çekmişler ve bir kısımda denizde telef olmuştu.²⁶

Bilindiği gibi 1856'da ilk defa Silistre valiliğine, göçmenlerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması ve iskânları konusunda bir talimatname gönderilmişti. 1860'da da bir

²⁴ Bedri Habicoğlu, a.e.s. 108.

²⁵ Bedri. A.e.s. 109.

²⁶ Ahmet Cevat, a.e.s. 70.

göçmen komisyonu kurulmuş ve illerde şubeleri açılmaya başlamıştı. Bütün bu tedbirler Kırım savaş ile başlayan göç ve göçmen sorunları ile ilgiliydi. Kısacası 1854'ten itibaren Kırım Dağıstan ve diğer yerlerden geleni göçmenler için düşünülmüş tedbirlerdi.²⁷

Üç dört ay gibi bir zaman içinde 500 bin göçmenin gelebileceği hesapta yoktu. Ancak 1864'de büyük göç ... başlayınca her yola başvurularak göçmenlerin yardımına koşuldu. Kafkasların batı kıyılarında bekleyen göçmenler için gemiler gönderilerek Trabzon, Samsun, Varna, Köstence limanlarına taşındılar. Bir kısmında İstanbul'dan gemilerle Akdeniz limanlarına ve kara yoluyla da Anadolu'nun çeşitli bölgelerine gönderildiler. Birbiri ardınca çok sayıda göçmenin gelmesi üzerine bütün ülke sathında yardım kampanyaları başlatıldı.²⁸

Başta İstanbul olmak üzere, Anadolu ve Rumeli'nin bütün vilayet kaza ve köylerinden, Bağdat, Mısır ve Trablusgarp'tan çeşitli yardımlar gelmeye başladı. Bu yardım kampanyasında, öncülüğü devletin askeri ve sivil memurları yaptılar. Şehir, kasaba ve köylerde varlıklı kesimler para yardımından başka arazi ve emlak yardımlarında da bulundular. Bu yardım kampanyasına Anadolu ve Rumeli'de şehir, kasaba ve köylerde, yardım için birbirleriyle adeta yarış içine girdiler. Bir çok köyde, köy halkı göçmenlere ev yaptılar. Plevne halkı Ordu-yu hümayuna vermiş oldukları erzaktan dolayı devletten 9700 kuruş alacakları vardı. Halk bu parayı göçmenler için devlete teberru etti. Bu sırada Çanakkale'ye gönderilen 26 aile için gerekli olan 85533 kuruşu memur ve halk tedarik ederek evleri yaptırılır. Benzer yardımlar hemen her tarafta yapıldı. Bunlar yanında arazi bağışlıyanlarda vardı. Amasya hanedanından Kaptan-ı Desya Esbak müteveffa Hafız paşa torunları dörtyüz dönümlük münbit, arazi fakir göçmenlere dağıtılmak üzere devlete bıraktılar. Bu yardımların yanında zahire ve tohum yardımlarında yapıldı. En büyük yardımlar, Hazineden, Padişah tarafından, İstanbul'daki yüksek seviyedeki memurlardan, mısır ve Bağdat'tan gelen yardımlar teşkil ediyordu.

Padişah tarafından bir defasında 10 kese ve saraydaki padişah yakınları 1 yük 16 bin kuruş bağışta bulunulmuştu. İlk sene yapılan yardımların turarı 5 milyon kuruş olmuştu. Mısırdan üçüncü defa gelen yardımlar 13468 çeşitli cins altın ve yine Mısırdan

²⁷ Ahmet Cevat, a.e.s. 71.

²⁸ Ahmet Cevat, a.e.s. 71.

dördüncü defa da 1743 mühtelif cins altın yardımında bulunulmuştu ki böylece Mısır'dan gelen yardım tutarı 9138 kese akçeye ulaşmıştı.²⁹

Kurulmuş olan göçmen komisyonu, gelmiş olan göçmenleri iskân bölgelerine sevkederken, bir diğer tarftan yeni gelecekleri yerleştirmek ve iskân edilecekleri yerlere sevkleri için de İstanbul, Samsun, Trabzon, Varna ve Köstence'de gerekli olan tedbirleri aldı. Göçmen komisyonu yaptığı iyi işler yanında, komisyonda görevlendirilmiş olanlardan bazıları da bir takım yolsuzluklar yaptıkları anlaşılmaktadır. Göçmenlere ait paraları çaldıkları yapılan teftişlerle ortaya çıkarıldı. Bununla ilgili bir örnek! Teftiş memur olan Ahmet Vefik Efendi, İzmit Sancağı mutasarrıflarından birinin göçmenlere ait 60 bin kuruşu zimmetine geçirdiğini tesbit etmiş ve bu para tahsil edilmişti.

Bu gibi yolsuzluklara rağmen, göçmen komisyon çok önemli bir hizmette bulunmuştur. Bu komisyon sayesinde, göçmenlerin daha büyük felaketlere uğramaları önlenmiştir.

Rumeli'ye Kafkas göçmenlerinden 175 bin İskân olduğu çeşitli kaynaklarca doğrulanmaktadır. 1863'te gelen göçmenlerden 15 bin kadarı Lom iskelesine nakl olup, bunlar büyük Balkan yolu ile Niş'e ve oradanda Kosava'ya gidecek olanlara nakil vasıtaları o bölge halkı tarafından temin edilir. Bu arada Şehirköy ve Niş kazası bulgarları dahi kendi arabalarıyla yardıma gelmişlerdi. Üçbini aşan bir göçmen kafilesi Priştine ve havallisinde iskân olunmuş olup, evleri ve eşyaları bölgenin eski müslüman ve hristiyanın halkı tarafından temin edilmişti. Böylece 1864 yılına kadar Rumeli'ye yerleştirilen göçmen sayısı 70 bin'in üzerindeydi. Bunun 5-6 bini Edirne ve İslimiye taraflarına ve bir bu kadarı da Vidin Eyaletine, 12 bin haneNiş, Sofya, Berkofça Sancaklarına, 7500 hane Vidin sancağı ile Lofca'ya, 3300 hane'de Niğbolu ve Zıştaviye yerleştirilmek üzere gönderilmişlerdi.³⁰

1864 ve sonrası Rumeli'ye yerleştirilenlerle birlikte bu sayı 175 000'e ulaştığı kaydedilmektedir. Rumeliye sadece Kafkas göçmenleri yerleştirilmiş değil, Kafkasyadan göç başlamadan önce birçok Kırım ve Kazan muhacirleri, Rumeli'nin çeşitli illerine ve

²⁹ Ahmet Cevat, a.e.s. 73.

³⁰ Ahmet Cevat, a.e.s. 75.

büyük kısmı Dobruca'ya yerleştirilmişlerdi. Bunlarla birlikte 1856 sonrası Rumeli'ye yerleştirilmiş olan göçmen sayısının 300 bini aştığı ileri sürülmektedir. Rumeli'ye yerleştirilmiş olan bu göçmenlerin büyük kısmı 1877-1878 savaşın'da Anadolu'ya göçetmişlerdir.³¹

Kafkas göçmenlerinin büyük kısmı Amasya, Tokat, Sivas, Çankırı, Adana, Aydın, İçel, Bursa, Adapazarı, İzmit'e ve az sayıda bir göçmende Halep, Şam ve Amman'a gönderildiler. Yaklaşık bir tahmine göre 1860-1865 arasında Kırım ve Kafkasya'dan göçedenlerin sayısı bir milyon civarındadır. Bunun 300 bini Rumeli'de 600 bini Anadolu'da geri kalanı da Ürdün, Şam ve Haleb'e yerleştirilmişlerdir.

Kafkasya, Kırım ve diğer Türk illerinden gelen göçmenlerin yerleştirilmeleri ardından 1870'den sonra, Balkanlardan ve Ege adalarından yeniden göçler başladı. 1864'de Girit'te isyan çıktı. Köy ve kasabalarda bulunan bir çok müslüman vahşice katledildiler. Bir kısmı Anadolu'ya kaçarak canını zor kurtardı. 1867'de Sırbistan'da Belgrad dahil birçok Kale Sırlara bırakıldı. Bu olay üzerine müslümanlardan bir kısmı ülkelerini terkederek İstanbul ve Anadolu'ya göçerler. 1875-1876 arasında Karadağ ve Sırp Savaşları sırasında Edirne ve İstanbul çevresine, bu bölgelerden 200 binin üzerinde göçmen gelmişti.³²

³¹ Ahmet Cevat, a.e.s. 75.

³² Ahmet Cevat, a.e.s. 78.

I. BÖLÜM

OSMANLI-RUS SAVAŞI İLE BAŞLAYAN GÖÇLER

A. XIX Yüzyılın Son Yarısında Balkanlar Üzerinde Oynanan Oyun ve Osmanlı-Rus Savaşı

1. Balkanların Bir Sorun Haline Getirilmesi

Rusya, bilinen tarihi emellerini gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti'nin zayıf anından devamlı faydalanma yolunda büyük bir çaba göstermiştir. Kırım harbinin acısını çıkarmak isteyen Rusya, Paris Antlaşması'ndan (1856) sonra, kısa bir süre için bir taraftan yayılma alanını iç Asya'ya kaydırırken, diğer taraftan, Paris Antlaşması ile kendi aleyhine konulan hükümlerden kurtulmaya çalışıyordu (bu yasaklardan en önemlisi Karadeniz'de donanma ve tersane bulundurma yasağı). XIX. Yüzyılın ikinci yarısında, gelişen milliyetçilik akımının etkisi sonucu İtalya ve Alman birliğinin kurulması (1870-1871), Avrupa devletleri arasında var olan dengeyi bozdu. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, Avrupa'nın siyasi yapısı karmaşık bir hal aldı. Bundan faydalanan Rusya, Paris Antlaşması ile konulan yasakları tek taraflı olarak kaldırdı. 13 Mart 1871'de Londra Antlaşması'yla Karadeniz'de donanma bulundurma hakkını diğer büyük devletlere kabul ettirdi.

Rusya'ya, Küçük Kaynarca Antlaşması ile elde ettiği "Ortodoksları himaye hakkı" ile, ırk ve din birliği yoluyla devamlı olarak hıristiyan halkı Osmanlı Devleti aleyhine tahrik etti. Paris Antlaşması'ndan sonra da Panslavizm hareketini bir silah olarak kullanmaya devam etti.

Politika izleyen Ruslar, Bulgar, Sırp ve Karadağlı erkek ve kızlardan oluşan gençleri (erkek, kız) Rusya'ya götürerek eğittiler. Bu gençlere Türk ve Osmanlı düşmanlığı aşılandı. Bunların bir kısmı ülkelerine geri dönerek öğretmen oldular. Böylece bunlar aracılığı ile fikri bir yapılaşma temin edildi. Bununla da yetinmeyen Panslavistler, Hıristiyan teba'yı gizliden gizliye silahlandırdılar. Rusya, bütün bunları sözde hıristiyan teba'yı kurtarmak bahanesiyle, Balkanlar üzerinde kendi hakimiyetini yerleştirmek

amacıyla yapıyordu. Bütün bunların sonucunda Rusya'nın tahrikleri ile sırasıyla Bosna-Hersek, Karadağ, Sırp ve Bulgar ayaklanmaları meydana geldi.

Bu olayların Osmanlı kuvvetlerince bastırılması Rusya'yı daha fazla tahrik etmiştir. Rusya, Bulgar isyanı (1875/76) sırasında, Bulgar ölümlerini dünya kamuoyuna bir katliâm ve soykırımı şeklinde gösterme gayretleri içine girmiştir. Bunların bu şekilde propaganda kampanyaları açmaları sebepsiz değildi. Bu yolla, Ruslar Osmanlı teb'asından olan gayrimüslimlere Osmanlı Türk düşmanlığını aşlamak suretiyle, ileride kendilerinin tahrikleri ile girişilecek soykırımı savaşının senaryosunu hazırlıyorlardı.³³

İngiltere'nin Petersburg Büyükelçisi Lord Loftus: "Rus basınının şiddetli yayınlar yaptığını, bütün memlekette fanatik kışkırtmalar olduğunu Slav ırkının başkasına hayat hakkı tanımayan ırkçı panslavizmin, kendi fanatik görüşünü Rusya'ya maletmişti. İntikâm istiyor, ırk ve yoketme savaşı istiyor" şeklindeki ifadesiyle Ruslar'ın bu niyetlerini dile getirmiştir.³⁴

Rusya başta İngiltere olmak üzere, Avrupa kamu oyunu kendi tarafına çekebilmek için yoğun bir kampanya açmıştır. İngiltere, bu tarihe (1876) gelinceye kadar, Rusya'nın Balkanlar ve güney yönünde yayılmasına karşı, Osmanlı devleti'nin yanında yer aldı. Bu durumu gözönüne alan Rusya, özellikle İngiliz kamuoyunu Türkiye aleyhine çevirmek için büyük bir çaba gösterdi.³⁵ Avusturya imparatorluğu ve Almanya'yı tarafına alan Rusya, bunu başardığı takdirde işi çok kolaylaşacaktı.

Rusya, Türkiye aleyhine kampanya için J.A. Macgahan'ı görevlendirmiştir. (J.A. Macgahan bir ara Rusya'da bulunmuş olup, önemli bir para karşılığı ile bu işi üstlenmişti.

J.A. Macgahan, Daly News gazetesi ile işbirliği yaparak, Türkiye aleyhine yazılar yazmıştır. 8 Temmuz 1876'da bu gazetede, "Bulgaristanda Müslüman Vahşeti" başlığı altında çıkan yazısında: "Bulgar çocuklarının Çerkesler tarafından esir pazarlarında satıldığını, Filibe'de 3,4 liraya genç Bulgar kızalrı satın alınabildiğini", 31 Temmuz 1876 tarihli bir diğer yazısında!" Tatar pazarcık sokaklarında kesilmiş Bulgar

³³ Bilâl N. Şimşir 2.C. s. CXXIV).

³⁴ Bilâl N.Ş. II. C. CXXIV).

³⁵ Bilâl N. A.g.e. s. XXIV.

kadın ve çocuk kellelerinin arabalar dolusu teşhir edildi” şeklinde tamamen yalana dayalı beyanlarda bulunmuştur.³⁶

İngiliz Muhalefet Partisi Başkanı Galdstone, hükümeti güç durumda bırakmak için Bulgar meselesini bir vasıta olarak kullandı. Partisince Türkiye aleyhtarı kampanya başlatıldı ve İngiltere'nin büyük şehirlerinde başta Londra, Edinburg olmak üzere mitingler yapıldı. Böylece Rus panslavistlerce başlatılan ve İngiliz liberalleri tarafından da desteklenen Türkiye aleyhtarı kampanya İngiltere kamuoyunu Türkiye aleyhine çevirdi.

Dayl News Gazetesi'nde çıkan bu haberler üzerine İngiltere Dışişleri Bakanlığınca mahallinde yaptırılan tahkikatlarda, Macgahan'ın yazdıklarının bütünüyle yalan olduğu ortaya çıkmış ve bu durum basın vasıtasıyla kamuoyuna duyurulmuş olmasına rağmen, bunun bir etkisi görülmemiştir. Artık kamuoyu oluşturulmuş ve bu yalan haberlere bir kere inandırılmıştı.

Gerçeği bilen İngiliz hükümeti de, kamuoyundan çekindiği için Türkiye aleyhine dönmek zorunda kalmıştır. İngiltere Dışişleri Bakanı Derby, 29 Ağustos 1876'da, İstanbul Büyükelçisi Elliot'a gönderdiği bir yazıda, Bulgaristan oluyalarının Türkiye'ye karşı sempatiyi tamamen yaktığını ve Rusya'nın Türkiye'ye savaş ilân etmesi halinde, İngiltere hükümetinin fiilen müdahale etmeyeceği yolundaki düşüncesini bildirmiştir.

2. İstanbul Konferansı ve Londra Protokolü (23 Aralık 1876 - 31 Mart 1877)

Böylece Balkan krizi devletlerarası bir durum aldı ve Şark Meselesi şekline dönüştü. Ancak Rusya'nın bu Balkan bunalımını tek başına çözmeye kalkması İngiltere'yi endişelendirdi. Neticede İngilterenin büyük çabası sonucunda, Balkan krizini çözmek amacıyla 23 Aralık 1876'da İstanbul'da bir konferans düzenlendi. Bu konferansa Paris Antlaşması'nı imza eden devletler katıldılar. Burada Osmanlı Devleti hıce sayılarak, büyük devletler kendi aralarında kararlaştırdıkları esaslara bir hafta içinde cevap verilmesi kaydıla Osmanlı Devleti'ne bildirdiler.

³⁶ Bilâl N.Ş. a.g.e. 2.C. S.C. XXV.

Osmanlı Devleti’de, bu teklifleri hükümlerle haklarıyla bağdaştıramadığı gerekçesini ileri sürerek reddetti.

Rusya, Konferans kararlarının reddedilmesi üzerine, Avusturya ile bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre, (mühtemel bir Osmanlı-Rus savaşı) Bosna-Hersek, Yenipazar müstesna Avusturya’ya bırakılacak Besarabya’da Rusya’nın olacaktı. Ancak, Osmanlı Devleti’ne karşı bir savaş planı hazırlayan Rusya, Osmanlı Devleti’ni tamamen yalnız bırakmak için Almanya ve Avusturya ile yaptığı antlaşmaları yeterli görmedi. O, Türkiye’ye karşı yapacağı savaşı, büyük Avrupa devletleri adına yapmak istiyordu. Bu bakımdan diğer büyük devletlerin de desteğini almak gereğini duyuyordu.. Bu amaçla Prens Karçokop, Paris, Berlin, Viyana ve Roma elçilerine talimat göndererek, büyük devletlerce kabul edilmiş Konferans kararlarının Babiâli’ye uygulamaya koymasını konusunda ilgili devletler nezdinde girişimlerde bulunulmasını emretmiştir.

Rusya’nın bu çabaları sonucunda, Londrada altı büyük devlet (Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya) temsilcileri Osmanlı Devleti’ne sunulmak üzere bir protokol metni imzaladılar (31 Mart 1877). Bu protokolla altı büyük devlet’in Osmanlı Devleti’ne karşı kurmuş oldukları cephenin devam ettiğini göstermek istediler. Bu protokol metninde de gayri müslimlere bir takım hakların verilmesi isteniyordu.

Burada Osmanlı Devleti, bir emrivaki ile karşı karşı kalmıştı. Bir defa büyük bir usulsüzlük yapılmış olup, kendisi bu görüşmelere çağrılmamıştı. Neticede, Osmanlı Devleti’ne sunulan bu protokol metni vekiller meclisinde, Meclis-i Mebusanda ve Meclis-i Ayan’da ayrı ayrı görüşülerek, 12 Nisan 1877’de reddedildiği ilgili devletlere bildirilir.

Bunun reddedilmesindeki bir kaç önemli nokta: Kendisinin bu görüşmelere davet edilmemesi; Rus askerinde bir indirim söz konusu olmaksızın Osmanlı askerlerinin terhis edilmesinin istenmesi, konsolosların ıslahatları kontrol ve murakabeye kalkışmaları şeref ve haysiyet kırıcı bir durum olarak değerlendirilmişti.

3. Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878)

24 Nisan 1877’de başlayan Osmanlı-Rus harbi, Rumeli Kafkasya ve Kuzey-Doğu Anadolu Cephelerinde devam etmiştir.

Rumeli Cephesinde, 22 Haziran 1877'de, Rus kuvvetlerinin Tuna Nehri'ni geçmesiyle fiili olarak başlar. Rus kuvvetleri, nehir boyunca kontrolü ele geçirdikten sonra Rusçuk, Niğbolu ve Balkanlar istikametinde ilerlerler. Balkan geçidini ele geçiren Rus kuvvetleri, bir taraftan Balkanlar'ın güneyine sarkarlarken, diğer taraftan Tırnova (8 Temmuz), Şıpka geçidini (19 Temmuz) ve Niğbolu kalesini (18 Temmuz) ele geçirirler(20). 20-23 Temmuz 1877 tarihleri arasında Süleyman Paşa ve Mehmet Ali Paşa kuvvetleri, Ruslara karşı önceleri bazı başarılar kazanırsalarda sonunda çok kötü bir şekilde mağlup olarak geri çekilmek zürunda kaldılar.

Rumeli cephesinde Rus kuvvetlerini en çok uğraştıran Plevne Muharebeleri oldu. Osman Paşa kuvvetlerinin bu muharebelerde gösterdikleri büyük kahramanlıklar, bu savaşta Türk askerinin şerefini kurtarmıştır. Üstün kuvvetlerle Üçüncü Plevne muharebesini başlatan Ruslar, savaşın ilk safhasında bazı önemli mevzileri ele geçirirler. Ancak Türk askerinin canları pahasına kahramanca çarpışmaları sonucu, Rus ve Romen askerleri girdikleri mevzilerden sokulup atıldılar. Rus Çarı, Türk Askerinin karşısında, askerlerinin perişan halde kaçışlarını göz yaşları ile seyretti (12 Eylül 1877).

Plevne önünde üçüncü defa mağlup olan Ruslar, Plevne'yi muhasara altına almak suretiyle dışarı ile olan ilişkilerini tamamen kestiler. Uzun süren kuşatma sonrası açlık başgösterdi. Askerin ihtiyacı olan herşey bitme noktasına geldi. Askerin yemeğini pişirmek için odun bile bulunamaz oldu. Bu durum askerinin moralini yıktı. Neticede Osman Paşa'nın başkanlığında toplanan Harp Meclisi, bir yarma hareketiyle muhasaradan kurtulmaya karar verdi. Bu hareket emsali görülmemiş bir metanet ve kararlılık içinde başladı. Birinci ve ikinci muhasara çemberleri yarıldı. Üçüncü muhasara çemberini yarma hareketi sırasında Osman Paşa yaralandı. Bulunduğu yere gelen bir Rus generali teslim teklifinde bulundu. Savaşın bu safhasında, savaşa devam etmenin bir netice vermiyeceğini anlayan Osman paşa, Rus generalinin teklifini kabul ederek teslim oldu (10 aralık 1877).

Plevne'nin düşmesinden sonra, devam eden bütün savaşları kazanan Ruslar, 20 Ocak 1878'de Edirne'ye giderler. Böylece Rumeli cephesindeki bu harp, Rusların galibiyeti ile sonuçlandı.

Kuzey-Doğu Anadolu Cephesine gelince bu cephedeki harpte, 24 Nisan'da başladı. Savaşın ilk safhasında Rus kuvvetleri, 20 nisan'da Bayezid'i, 17 Mayıs'da da Ardahan'ı işgal ettiler. 20 Haziran'da Kars'ın muhasarasına başladılar. 25 Haziran'da Ziyin'deki Osman Paşa kuvvetleri üzerine taaruzla geçtiler. Ruslar burada üst üste mağlup edildiler. Ruslar ikinci ve çok ağır bir diğer mağlubiyetlerini Gedikler muharebelerinde aldılar. Bu mağlubiyetler üzerine Ruslar kuvvetlerini sınıra kadar geri çekmek mecburiyetinde kaldılar. Bu savaşlar ile Rusların eline geçmiş olan Oltu ve Bayezit geri alındı.

Ziyin, Gedikler ve Büyük Yahniler zaferlerinin kazanılmasında, bu cephenin komutanı olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın payı çok büyüktür. Bu zaferleri kazanmış olmasına rağmen sonuçtan pek emin değildi. Bu savaşlar sırasında büyük kayıplar vermişti. Kuvvetlerinin takviyesi konusunda İstanbul'a yaptığı başvurularla herhangi bir sonuç alamamıştı.

Kars'ta 26000 kişilik bir kuvvet bırakarak az bir kuvvetle Erzurum'a doğru çekilir. Bu cephede Ruslara karşı yaptığı en son muharebede "Aziziye Tabyeleri" muharebesi olmuştur. 19 Kasım 1877'de de Kars Rusların eline geçer. Tabyelere giren Rus kuvvetleri, Erzurum halkının'da yardımıyla tabyelerden atıldı. Ruslar böylece Erzurum kapısına kadar dayanmış oldular.

a. Ayastafanos Antlaşması (Yeşilköy)

Osmanlı Devletinin, Kafkas ve Rumeli Cephelerinde harbi kaybetmesi üzerine, padişah II. Abdülhamid, Çar'a bir telgraf göndererek mutareke teklifinde bulundu. Teklif kabul edilerek bu konuda görüşmeler Rusya tarafından sunulan mütareke şartlarının kabul edilmesi üzerine, 31 Ocak 1878'de Edirne mütarekesi imzalandı. Ardından 3 mart 1878'de de Ayastafanon Antlaşması imzalandı.

Bu Antlaşma ile Romanya ve Karadağ Osmanlı hakimiyetinden tamamen ayrılarak bağımsız oldular. Bulgaristan'da Osmanlı hakimiyeti'ne bağlı büyük bir Bulgar prensliği kurulur (Doğu Rumeli'yi de içine alan bir prenslik). Osmanlı hâkimiyetine bırakılan Bosna ve Hersek bundan böyle Avusturya ve Rusya'nın isteklerine göre İdare

edilecekti. Kars, Ardahan, Batum ve Bayezid Rusya'ya bırakılacak, Girit, Tesalya ve Arnavutluk da Rusya ile istişare edilmek kaydıyla islâhad yapılacaktır.

Rusya bu antlaşma ile elde ettiği toprak kazançlarından başka Rus nüfuzunun Balkanlarda kuvvetlenmesini de sağlamış oluyordu.

Bu antlaşmaya karşı en büyük tepki Avusturya ve İngiltereden geldi.

Avusturya, Alman ve İtalyan birliğinin kurulmasından dolayı orta ve güney Avrupa'daki topraklarını kaybetmiş olup, bu istikâmetlerde genişlemesi imkansızlaşmıştı. Büyük devlet olma gücünü korumak için Adriyatik ve Balkanlarda toprak ve nüfuz kazanma gibi bir hedef tesbit etmişti. Ayrıca Rusya'ya böyle bir konferansı kabul ettirmek içinde ihtiyatlarını silah altına çağıracağı gibi Hindistan'dan da 12000 kişilik bir kuvvetini Malta adasına getirme teşebbüsünde bulunmuştu.

Avusturya ve İngilterenin kararlı bir şekilde konunun üzerine gitmeleri, bunlara Romanya ve Osmanlı Devleti'nin katılmaları sonucu yeni bir savaşı göze alamıyan Rusya sonunda Ayastafanos antlaşmasının bir konferansta görüşülmesini kabul etti.

Konu ile ilgili olarak 30 Mayıs 1878'de Londra'da İngiltere ile Rusya arasında uzun diplomatik görüşmelerden sonra Berlinde bir Konferans toplanması kararlaştırılır. Bu Konferansları Rusyanın, Balkan statüsünü kendi çıkarlarına göre çözmek istemesi, büyük bir Bulgar Prenslığı'ni kurması, Karadağ prensliğine yeni topraklar kazandırıp, bağımsızlığını elde etmiş olması, Avusturya'nın Selanik ve Adriyatik istikametinde genişlemesini engellenmişti. Bu durumu kabullenmek istemeyen Avusturya, Avrupa'da yeni bir kongrenin toplanarak Ayastefanos antlaşmasının düzeltilmesini istemiştir.

İngiltere, bu antlaşmadan hiç memnun kalmamıştı. Rusya'nın Balkanları Türk hakimiyetinden kurtarmış olması konusunda bir itirazi yoktu. Onun edişeleri Büyük Bulgaristan prensliğini kurmuş olmasıyla Kavala'dan Akdeniz'e inmiş olmasını, Anadolu'da dört önemli şehri olan Kars, Ardahan, Batum ve Bayezid'i almak suretiyle Dicle ve Fırat Havzası'na inmede önemli noktalar elde etmiş olmasını, Tesalya ve Girit'te Islahat yapmayı Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiş olması ve sözü edilen yerlerde yapılacak olan Islahatların Rusya ile istişare edilerek kararlaştırılması gibi durumlardan

kaynaklanmaktaydı. Bir yandan da Yunanistan'ın Rus nüfuzu altına girmesinden çekinmekteydi. Bütün bu durumları, Hindistan'daki sömürgesi ve doğu ticareti için çok tehlikeli buluyordu.

İngiltere, Avusturya'nın, Ayastafanos antlaşmasının bir konferansta görüşülmesi teklifini kabul eder. Ayrıca Rusya'ya böyle bir konferansı kabul ettirmek içinde ihtiyatlarını silah altına almayı ihmal etmedi. Ayrıca Hindistan'dan 12000 kişilik bir kuvvetini Malta adasına getirme teşebbüsünde bulundu.

Bu konuda Avusturya ve İngiltere'nin kararlı bir şekilde konunun üzerine gitmeleri, bunlara Romanya ve Osmanlı Devleti'nin katılmaları sonucu, yeni bir savaşı göze alamayan Rusya sonunda Ayastafanos antlaşmasının bir konferansta görüşülmesini kabul eder.

Konu ile ilgili olarak 30 Mayıs 1878'de Londra'da İngiltere ile Rusya arasında bir anlaşma yapılır. Neticede uzun diplomatik görüşmelerden sonra Berlinde bir Konferans toplanması kararlaştırılır.

b. Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878)

Berlin kongresine, 1856'da Paris, 1871'de Londra antlaşmalarını imza eden devletler üye gönderdiler. Kongreye Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere, Avusturya, Fransa, İtalya ve Almanya katıldı.

Kongre Başkanlığını Alman Başkanı Bismark yaptı. Görüşmeler sırasında, kongre başkanı olan Bismark Osmanlı delegelerine karşı çok sert ihtarlarda bulundu. Bismark, Osmanlı delegelerine hitaben "Bugünkü durumu sizden saklamak istemem, kongrenin Osmanlı Devleti için toplandığı düşüncesine kapılarak kendinizi aldatmayınız. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Ayastafanos antlaşması, Avrupa devletlerinin menfaatlerine dokunur bazı maddeleri ihtiva etmeseydi, olduğu gibi bırakılırdı. İşte bu menfaatlerin uzlaştırılması için bu kongre toplanmıştır. Kongre Osmanlı Devleti için değil, fakat Avrupa barışının muhafazası için toplanmıştır". Görüşmeler sırasında Osmanlı delegelerinin itirazlarını, Bismark'ın tahakümcü idaresi etkisiz bıraktı. Alman Şansölyesi

(Başbakan), İngiltere, Rusya ve Avusturya arasında tesbit edilen esasları kongreye kabul ettirmeye gayret etti. Netice de görüşmeler sonrası bir antlaşma imzalandı.

Bu antlaşma ile Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsızlıklarını kazanıyorlar. Bulgaristan üç bölge ayrılıyor: Tuna vilayeti'nde Osmanlı devleti hakimiyetinde, Osmanlı devleti'ne vergi veren bir Bulgar prensliği kuruluyor, Islahat yapılmak kaydıyla Makedonya yine Osmanlı devletine bırakılıyor. Bir bölgesinde de Osmanlı hakimiyetinde Doğu Rumeli adıyla bir eyalet kuruluyor (Enver Ziya Karal a.e. 5.C. s. 76-77).

Berlin Antlaşması İle Kaybedilen Arazi ve Nüfus:

	Km ²	Nüfus
Bulgularistan Eمارeti	69000	2.700.000
Durucanın Romanya'ya katılan kısmı	14.400	180.000
Tuna, Manastır ve Kosova Vilayeti'nden Sırbistan'a katılan yerler	2.700	280.000
Avusturya tarafından işgal olunan Bosna Vilayeti	58.700	1.100.000
Bosna ve Arnavutluk'tan Karadağ'a katılan yerler	4.700	50.000
Yanya Vilayeti'nden konferansca Yunanistan'a terki munasip görünen yerler	12.000	300.000
	166.000	4.600.000

Harp öncesi Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasında 365.300 km² arazisi ve 11.000.000 nüfusu varken, Berlin antlaşmasından sonra 200 km²'den az bir toprağı 6.500.000 kadarda nüfusu kalmıştır.³⁷

Anadolu'dan Berlin Antlaşması ve 4 Haziran 1878 Kıbrıs mukavelenamesiyle elden çıkar yerler

	Km ²	Nüfus
Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden Rusya'ya Katılan	36.000	80.000
Iran'a terk olunan Kadur arazisi	150.000	5.000
İngiltere tarafından işgal edilen Kıbrıs adası	10.300	150.000

³⁷ Osman Nuri, Abdülhamid Sani ve Devri Saltanatı, İst. Hicri 1327 s. 387.

B. 1877 - 1878 Osmanlı Rus Harbi ile Başlayan Göç

1. Rumeli'den Olan Gençler

. Harp Sırasındaki Göçler

a. Harp Sırasındaki Göçler

Harb sırasında (1877-1878) Rumeli'den göçeden nüfus sayısı ve bu nüfus'tan Anadolu'ya gönderilenler ile göçettikleri yerlere geri gönderilenler ve İstanbul'da kalan nüfus³⁸

Göçeden göçmen sayısı	387 804
Anadolu'ya gönderilen	
Konya vilâyetine	13 040
Suriye vilâyetine	26 713
Ankara vilâyetine	25 563
Hüdavendigâr vilâyetine	54 897
Haleb vilâyetine	15 709
Kastamonu vilâyetine	34 875
İzmit Mutasarrıflığına	9 081
Aydın vilâyetine	45 981
Canik Mutasarrıflığına	1 363
Adana vilâyetine	17 539
Sivas vilâyetine	9 745
Biga Sancağına	7 000
Selanik vilâyetine	13 358
	274 875
Göçettikleri yerlere	
geri gönderilen nüfus	61 913
Kalan Nüfus	51 016
Anadoluya gönderilen	
memleketlerine gönderilen	61 913
387 804 - 336 788 =	51 016
1995 itibari ile İstanbul'da kalan muhacir nüfusu 51016'dır.	

³⁸ Y.A. Hüs 1296 10.8 255 / 64.

Göçmen kayıt defterlerine göre gelen göçmen nüfusu ³⁹	Nüfus	Giden Toplam Nüfus
1 Kasım 1299 - 17 Kasım 1294 arasında 2 olan göç	178-389	
17 Kasım 1294 - 28 Şubat 1295 arasında Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen	100 000	
1296 senesi Mart başından -1307 senesi 7 Kasım 1307 tarihleri arasında Hüdavendigâr vilayeti'ne gönderilen	107 130	
Muğla Karesi vilayetine	35 000	
Aydın vilâyetine	125 000	
Selânik vilâyetine	5525	
Trabzon vilâyetine	1700	
Kastamonu vilâyetine	6990	
Konya vilâyetine	6251	
Suriye vilâyetine	399	
Beyrut vilâyetine	65	
Edirne vilâyetine	13 025	
Adana vilâyetine	11 181	
İstanbul vilayetinde kalan	17 100	
Çeşitli iskelelerden Anadolu'ya gönderilenler	Giden Toplam Nüfus	
Selânik, Dedeâğaç ve Tekfurdağı (Tekirdağı) iskelelerinden Anadolu'ya giden	70 000	
Varna ve Birgos iskelelerinden Samsun, Sinop ve Trabzona doğrudan doğruya giden	55 000	
Hüdâvendigar ve Selânik vilâyetleri dahilinde iskân olmak amacıyla kendi başlarına giden	27 000	
Edirne yönüne tahmini giden	70	
Sohum muhacirlerinden olup doğrudan doğruya Samsun ve Çarşamba tarafına giden	50 000	
Emin Paşa zamanında, düzenlenen defterde tahmini olarak yazılan	202 000	

³⁹ Y.A. Hüs 1307 6.2 255 /64

**17 Kasım 1294 - 10 Ağustos arasında tahmini
olarak doğrudan doğruya giden**

70 000 272 000

	Hane	Nüfus
Olduğu gibi karşılıksız gelen	4335	22220
Olduğu gibi karşılıksız giden	-4144	-20409
	191	1811
Karar gereğince, tahkikat sonucu işe almaya hak kazanmış olduklarının anlaşılması üzerine hicret ve Osmanlı tezkereleri verilip İstanbul'da kalan	-180	1730
	11	81
İstanbul'da kalacaklarını beyan etmeleri üzerine haklarında gerekli tahkikatları yapılmakta olan		50
İstanbul'dan olunacak		31

Yekün Nüfus
Beyanı

Olduğu gibi Gelen	767 339
Olduğu gibi Giden	767 258
	81

**1 Mart 1307-1 Kasım 1307 Tarihleri Arasında Deniz ve Kara
Yoluyla Gelen**

Gelen Nüfus ve Geldikleri Yer

Gelen		Geldikleri Yer
Hane	Nüfus	Yer
2469	13432	Bulgaristan
964	4214	Doğu Rumeli
591	2977	Romanya
228	1162	Bosna
77	400	Batum
5	22	Yunanistan
	3	Kafkasya
	5	Dağıstan
	5	Karadağ
4335	22222	

Gelen nüfus ve gittikleri yer			Giden nüfus ve		
Gelen	Geldikleri		Giden	Gittikleri	
Hane	Nüfus	Yer	Hane	Nüfus	Yer
2469	13432	Bulgaristan ahalisinden	3421	16877	Hüdvendigar vilâyeti
964	4214	Doğu Rumeli	55	254	Ankara vilâyeti
591	2977	Romanya	214	1020	Kastamonu vilâyeti
228	1162	Bosna	4	16	Beyrut vilâyeti
77	400	Batum	19	150	Trablusşam vilâyeti
5	22	Yunanistan	205	971	Aydine vilâyeti
	3	Kafkasya	5	36	Trabzon vilâyeti
	5	Dağıstan	1	9	Selânik vilâyeti
	5	Karadağ	24	137	Edirne vilâyeti
			114	550	Konya vilâyeti
			82	379	Adana
335	22220		4144	20409	Yekün

Diyarbakır vilayetine yerleştirilmek üzere sevk edilen göçmenler

Göçtükleri Yer	Yerleştikleri Yer	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Rumeli	Besni	447	1048	965	2013
Ardahan	Malatya	18	57	62	119
Rumeli (Çerkes Muh)	-	129	492	469	961
Kağızman	Malatya	28	69	75	144
Serçevan (Recepağa takımı)		-	45	44	89
Nogay (çerkes)	Malatya (Kadı Çayırı)	19	33	33	66
Penek (Mahmut Bey Talanı)	Malatya	14	47	31	78
Posof (Alioğlu İbrahim takımı)	11	5	21	14	35
Posof (İbrahim Rüştü Efendi Ter.)	11	6	21	21	42
Posof (Depurlu Osman ağa takımı.	11	14	48	35	83
Posof (Behçetbey takımı)	11	3	23	17	40
Posof (Sadık Ağa takımı)	11	44	135	118	253
Posof (Misafir Muh.)	11	13	41	40	81
Ahmeli (Çerkes Muh.)	11	13	35	26	51
Kars (Misafir Muh.)	11	17	31	32	63
Kars (Sadık Ağa takımı)	11	44	72	58	130
Kars (Behçet Bey takımı)	11	3	17	23	40
Kars (Molla Recep takımı)	11	7	18	19	57
Oltu	Derun K.	12	16	22	38
Şuşatlı () (Mirholu Ahmet Efendi Takımı)	Malatya	11	22	32	60
Şuşatı (Aliağa ta)	11	8	19	17	36
Şuşatı İbrahim Ağa t.)		19	41	55	96

2. Kafkasya'dan Göçler

1877-1878 Osmanlı-Rus, harbi nedeni ile, Kafkasya'dan göçedenlerin büyük kısmı, Sohum'dan çekilen Osmanlı kuvvetleri ile birlikte göçetmişlerdir. Bu sırada Osmanlı kuvvetleri ile işbirliği yapan abhazlar, Savaş osnrası yerlerinde kalmaya cesaret edemediklerinden dolayı göçetmeyi uygun bulmuşlardı. Onbinle otuz bin arasında abhaz göçmeni Samsun ve Sinop iskelelerine çıkarılıp daha sonraları iskân amacıyla iç kısımlara sevkedilmiş oldukları kaydedilmektedir.⁴⁰

Daha sonraki tarihlerde az sayıda da olsa Çerkes, Dağıstanlı ve Müslüman Gürcülerden göçedenler olduğu anlaşılmaktadır.

3. Romanya'dan Göçler

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde Dobruca bölgesinin Rus askeri hareket bölgesi içinde kalması üzerine, buradaki Türkler iç kısımlara doğru çekilmişlerdi. Bundan dolayı bu bölgenin nüfusu giderek azaldı.

1878'de Berlin antlaşması ile Bağımsızlığını kazanan Romanya, yine aynı antlaşma ile Dobruca'ya da sahip oldu. Bu durum Romanya'daki Türk halkını özellikle çarlık idaresinin işkencelerini çekmiş ve Romanya'ya yerleşmiş olan Kırım Türklerini tedirgin etti. Romenler harple birlikte Türkler üzerindeki baskılarını giderek artırdılar. Toprak mülkiyeti konusunda, Türkler aleyhinde değişiklik yaptılar. Ayrıca her türlü siyasi hakları da ellerinden alındı. Türk gençleri askere alınmak istendi. Rus askerleri ile birlikte, Osmanlı askeri ile savaşmış olan Romen ordusunda askerlik yapmak. Türkler için kabul edilecek bir iş değildi. Bu baskılar sonucu 1877-1886 yılları arasında 80 ile 100 bin arasında Dobruca Türkü'nün Anadolu'ya göçettiği kaydedilmektedir.⁴¹

4. Girit'ten Göçler

1897 Osmanlı-Yunan harbi sebebi ile Girit'ten peyder pey Aydın vilayetine müslüman göçmenler gelmeye başladı. Buraya gelen göçmenlerin Rumları katledecekleri ve bunun sonucu olarak İngiltere'nin müdahale edeceği konusunda sadrazamlığa bilgiler

⁴⁰ Bedri Hatiboğlu, a.e.s. 83,84.

⁴¹ Türk Anst. 17. C. S. 462.

ulaşır. Bu konu ile ilgili olarak sadrazamlıkca, Aydın valiliğine, 21 Mayıs 1315 tarihli bir telgraf gönderilir. Bu telgraf da şu hususlara değinilmektedir.

"Girit'den İzmir'e gelmiş olan müslümanlar kavga çıkararak Rumları öldürme yaraladıkları olduğu bazı sefaretlerce ihtar ve istihbaratından, böyle bir arbenin olması arzusunda oldukları haberi alındığı, İngiltere donanmasının oranlarda dolaşmakta olduğu ve İzmir'e harp gemilerinin gireceği Fransa sefaretinden haber alınmıştır. şu halde bu işte tahrik olduğu istihbar olunmasına, Anadolu'nun en mühim iskelesi olan İzmir gibi bir yerde, hadise meydana gelmesi devlete zarar verici bir durum yaratacağından bu muhacirlerin bilinen Anadolu vilâyetlerine nakil ve yerleştirmeleri kararlaştırılmıştır. Sevkedilecekleri vilâyetlere gitmek istemiyenleri ikna etmek üzere Haydar Paşa, yarın birkaç memurla o tarafa gideceklerdir. Ayrıca iki tabur asker gönderilmek üzere olduğu peyder pey sevkiyle arkası alınıncaya kadar devam edilmesi için nasıl bir tedbir gerekiyorsa hemen yerine getirilmesi. Bunların içlerinde Kandiyeli, Resmolu bazı tahrikçilerin bulunduğu haber verildiğinden, bunların firar edemeyecek surette mahfuzan Konya taraflarına sevkedilmesi bir daha 10 bin kadar muhacirin İzmir'e gelmek üzere oludđu Fransa tarafından bilgi verildiğinden onların karaya çıkarılmıyarak iskan yerlerine yakın olan Mersin ve İskenderune sevk edilmesi"⁴² hususu belirtilmektedir.

Aydın valiliğine gönderilen 23 Mayıs 1315 tarihli telgrafta aşağıda yer alan hususlara dikkat edilmesi istenir. "Girit muhacirlerinin orada bir gün bir tahrike kapılarak kavga çıkarmaları olayının olmadığına dair teminat ve işaretler sebebiyle fehimanelerine teşekkür olunur. Bundan böyle İnzibat emrine ve asayişin sağlanmasına "Yüce Devletleri"nin buyruğu şu kadar ki İzmir'de bu muhacirlerin çoğalması hadise olduğundan buraca tertip olduğu, Dahiliye Nezareti tarafından vilayet Penahilerine teferruatlı olarak yazılmış olduğu sebeple muhacirlerin Konya, Adana, Ankara, Halep, Suriye, Beyrut ve Karahisar-ı sahip taraflarına nakil ve gönderilmeleri kaçınılmaz olup, şimdiye kadar oraya ulaşması beklenen Ferik Haydar Paşa'nın dahi gönderilmesinden maksat, muhacirlerin sözü edilen vilayetlere gitmelerini bildirme ile birlikte sevilen durumundan ibaret olmasına rağmen muşarünileyha ile sözü edilen muhacirlerin sevk sebebini müzakere ve gönderilmeleri, Girit'ten peyder pey gelecek olanların dahi

⁴² Y.Esas Evrak Sad. Kapil Paşa. 1317 1.25 86-9 / 858

durdurulmaksızın geldikleri vapurlar, Mersin, İskenderun nakilleri ve Haydar paşa ile verilecek kararların zaman zaman yazı ile gönderilmesi".⁴³

1897 Osmanlı-Yunan savaşında, çok sayıda göçmen Aydın vilayetine yığılır. Padişahın bunların iskânları konusunda sadrazamlığa verdiği emirde istenen hususların yerine getirilmesini, Aydın vilayetine bir telgrafla tebliğ eder (1 Haziran 1315).

Bu telgrafta girit muhacirlerin yerleştirilmeleri konusunda Padişah'ın emri gereği aşağıdaki hususların yerine getirilmesi istenir. Mulacirlerin içlerinden bir kısmının iskan olunacakları yerleri gidip, görüp ve gelmeleri zaman alacağından dolayı, muhacirlerin misafirlik sürelerinin uzamasına, iskân ve yerleşmelerini geciktireceği düşüncesiyle bunların bir an önce iskân ve yerleştirilmelerini istemektedir.⁴⁴

Tesbit edilen yerlerin elverişli yerler olduğu muhacirlerin gidecekleri mahallelerde çok güzel şekilde iskân olanakları iase ihtiyaçlarının karşılanması içinde gerekli para tahsis olunmuştur. Bu işte görevlendirilen padişah Yaveri Şakir Paşadır. Daha önce Girit'te bulunmuş sevilen bir kişidir. Onun başkanlığında, Girit'i memurlarından bir heyet, yerleştirilecek olan muhacirlerden bazılarının gidip görmeleri zaman alacağından buna meydan verilmeyerek nakil ve sevkleri maddesinin yerine getirilmesi, orada iskanlarında bazı sakıncaları olacağı düşüncesiyle bazılarının mahalli görevlilerce iskânları ve nakillerinde ve yürürlükte bulunan kararlara uygun olarak en güzel neticenin alınması için gerekli dikkatin gösterilmesi istenir.⁴⁵

Aydın valiliği, Girit muhacirlerinin iskanları konusunda Sadrazamlıktan gönderilen yazıya, 1 Haziran 1315'te gönderdiği cevabı yazıda şu hususlara değinmektedir.⁴⁶

1- Bab-1 ali'nin bu konuda aldığı kararların doğru bir esasa dayanmadığı için bir takım engellerin çıkması tabiidir. Kalabalık bir muhacir kitlesinin burada barınmaları ağır bir yük isede, burada iskan olunmalarında sakınca olmayıp, gelecekte sakıncaları olacağı kabul edilsede, böyle bir durumun meydana gelmesini önlemek için şu anda çok

⁴³ Y.Esas Evrak Sad. Kapil Paşa. 1317 1.25 86-9 / 858

⁴⁴ Y.Esas Evrak Sad. Kapil Paşa. 1317 1.25 86-9 / 858

⁴⁵ Y.Esas Evrak Sad. Kapil Paşa. 1317 1.25 86-9 / 858

⁴⁶ Y.Esas Evrak Sad. Kapil Paşa. 1 Haziran 1317.

etkili olacak tedbirleri uygulamakla gelecekte olması istenilmeyen kötü durum şimdiden davet edilmiş olacaktır.

2. Bir anda akla gelebilir karar verme, hukuki bilgiye dayanırsa, o konuda tedbirler doğru tesbit edilirse iyi netice alınır. Tesbitlerde yanlışlık yapılırsa netice kötü olur. Eğer Girit müslümanlarının bu vilayette muhacerati esasen uygun olmayıp, Bab-ı ali'ce yasaklanması yapılabilir idiyse, her defa muhacir geldikçe bilgi arzedilmiş, ihtiyaçlı muhacirlerin burada işeleri için tahsisat ayrılmıştır.

Önceleri, vatanlarından ilişkilerini kesmemiş olmaları sebebiyle misafir olarak kabul edilen muhacirlerin, daha sonraları ilişkilerini kesin olarak kesmeleri üzerine vilayet dahilinde iskan edilmelerini isterler. Öncelikle padişahın emri gereğince bu muhacirlerin yarısının Konya vilayetine yerleştirilmek teşebbüsünde bulunmuş ise de bu gerçekleşmemiştir. Durum bu olunca bunların iskanı muhacirin nizamnamesine uygun olarak, mevcut muhacirlerin nüfus sayısıyla halihazırdaki durumları enine boyuna görüşülüp özel komisyonca düzenlenen teferruatlı tutanağın suretiyle , vilayet idare meclisinine kararı 15 Mayıs 1315 tarihiyle arzedilmiş idi. İşin gereğine uygun olarak halledilmek üzere iken, Girit hıristiyanları Cezirenin tamamının müslümanlardan temizlenmesi düşüncesiyle, sözde İzmir'e göç edenler buradaki Rumları öldürmek telefetmekte oldukları ve bunun olması durumunda, kedilerinde Girit'te kalan müslümanları katledeceklerini yaymak suretiyle, orada kalmış olan müslümanların acele göç etmelerine sebep olacaktır. Bazı sefirlerce alınıp Bab-ı ali'ye ulaştırılan bilgi ve buna benzer hareketlerden ibaret olduğu ve burada bulunan çaresiz muhacirlerinin düşüncelerinde böyle bir niyet olmadığı halde söylentilere itibar edilerek ona göre tebdir düşünülerek uygulanmasına teşebbüs edilmesi uygun olmamakla beraber Şimdiye kadar pek çok defa ikna edilmeleri yönündeki çabalardan bir netice elde edilmemiş olup, Ferik Haydar Paşa tarafından yapılan telkinat'dan bir nitece alınmamış olup, Haydar Paşa'nında, padişah'a, yaşyamıyacakları yerlere gitmektense burada kalmaları beyan edilmişken, sözü edilen muhacirleri zorla çıkarma ve gelmekte olanlarıda başka vilayetlere göndermenin (vapurlarla) mümkün olamayacağı gibi zora başvurma yüce rizaya aykırıdır.⁴⁷

⁴⁷ Y.Esas Evrak Sad. Kapil Paşa.1 Haziran 1897.

Emir buyrulan uygulamalardan vazgeçilmesi, şu anda vilayette 23 binden fazla muhacir nüfustan 9 bin kadarı merkeze bağlı olan yerlerde, diğer kısmı İzmir'de olup, bunları ikna yoluyla diğer vilayetlere sevki uygun ise de, zaten harice gidenler önce birkaç kişi gönderilip, yerleştirilmeleri istenen yerin kendilerine uygun olduğunu kabul etmelerinden sonra hanelerini nakletmekte olduklarından, şimdi içlerinden, işten anlayanların seçilmesi şartıyla iskan alacakları yerler kendilerine gösterilecek gibi bir uygulama ile kısım kısım şevk ve gönderilmeleri usulü bir an önce uygulamaya konulması yine ne vechile irade ferman buyrulursa hükmü celilin yerine getirilme imkanı araştırılacaktır.⁴⁸

5. Kıbrıs'tan Göçler

Berlin Antlaşmasından önce Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Kıbrıs'ın İngiltere'ye terkedilmesi ilgili gizli antlaşma imzalandı. Berlin antlaşmasının ardından, Berlinde birde Kıbrıs sözleşmesi imzalandı (4 Haziran 1878'de İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında yapılan gizli anlaşmada varılan esaslar çerçevesinde). Bu sözleşme ile ada Osmanlı egemenliğinde kalacak yönetimi İngiltere'dey ait olacaktı. Rusya Anadolu'da işgal ettiği Sancaklardan (Kars, Ardahan, Batum ve Beyazid) çekildiğinde İngiltere'de Kıbrıs'tan çıkacaktı.⁴⁹

Ada'ya İngiltere kuvvetlerinin çıkmasından sonra Türkler'den 70 bin kadarı Anadolu'ya göçetti.

6. Güney Kafkasya'dan Göçler

Kars'ın Rusya tarafından işgali sırasında (18 Kasım 1877) şehirde Grandük'ün emri ile yağma ve katliam yapıldı. Bu olay üzerine Çıldır ve Kars sancakları halkı geri çekilmşti.

Berlin antlaşması (1878) ile Çıldır, Kars, Ardahan, Oltu ve Batum sancakları harp tazminatı karşılığı olarak Rusya'ya bırakıldı. Üç yıl içinde Kars sancağından 82 000

⁴⁸ Y.Esas Evrak Sad. Kapil Paşa. 1 Haziran 1315.

⁴⁹ Enver Ziya Karal a.e.s. c. S. 72.

kişi yeni hududun batısına göçetti.⁵⁰ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan "muahade-i Kat'ıyye" (8 Şubat 1879)'nın yedinci maddesi hükümüne göre Rus hakimiyetine geçen sancaklardaki müslüman halk üç yıl içinde serbestçe geçebilecekti. Rusya'nın antlaşmaya böyle bir madde koydurmasındaki amacı, işgal ettikleri sancaklardaki halk üzerinde baskı yaparak göç etmelerini sağlamaktı. Bu antlaşmadan sonra bir taraftan Rus ve bir diğer taraftan Ermeni baskı ve saldırıları sonucu Artvin, Ardanuç, Borçka, Kars, Çıldır oltu bölgelerinden İç Anadolu'ya önemli bir göç oldu. Ruslar göçeden Türk ahalisinin yerlerine Rum, Ermeni, Yezidi ve Asuri gibi gayrimüslim halka yerleştirdi.⁵¹

Ruslar Kars ve çevresindeki Rustiye Mektepleri ile çok sayıda Medreseyi kapattı. Türkler'den toprak mülkiyeti haklarını kaldırarak bu toprakları devlet mülkiyeti'ne aldı. Türk'e ait ne varsa silmek istendi.⁵²

7. Ermeni Göçleri

1897 Osmanlı-Yunan harbi sırasında, Elazığ ve Diyarbakır'dan firar eden Ermenilerin olduğu haber alınır. Bu konuda Bab-ı ali'den Aydın vilayeti'ne, 24 Kasım 1315 tarihinde gönderilen bir telgrafta, Osmanlı ülkesinden, dönmek üzere ilişkilerini kesenlere müsaade edilmemesi, kesin olarak ilişkilerini kesmeyen Ermenilerin gitmelerine müsaade edilmemesi, gidenlerin kayıtlarına, pasaportlarına ona göre işaret edilmesi ve bu konuda bilgi verilmesi padişah'ın emri Adliye Nezareti'ne tebliğ olunduğu ilgililerin ona göre hareket etmeleri.⁵³

Yabancı ülkelerden Bulgaristan, Mısır ve İskenderiye gibi yerlerden Dersaadet'e gelecek olanlar, eskiden beri Dersaadet'te oturmuş olmaları... Anadolu'da mal almak ve satmak üzere Dersaadet'e gelip giden tanınmış tüccar ile gerçek sanat erbabından oldukları mahallince Zaptiye Nezareti'ne bildirilen Ermeniler Dersaadet'e gelmelerine müsaade edileceği, ancak sözü edilen sanat erbabının memleketin ihtiyacından ve hali hazırda oturulacak olandan fazla olması kaydıyla. Şehir emaneti, Gümrük Zaptiye

⁵⁰ Fahrettin Kırzioğlu a.e.s. 553.

⁵¹ Fahrettin Kırzioğlu a.e.s. 553.

⁵² Fahrettin Kırzioğlu a.e.s. 553.

⁵³ Y.Tasnifi Esas Evrak Sad. K. Paşa.

Nezaretî dairelerinde birer komisyon kurmasıyla bu miktarın iyi niyetli mhafazasına dikkat ve itina olunması , erbab-ı fesad'dan oldukları zaptiyece tesbit edilenlerin hangi meslekten olursa olsunlar Dersaadet'e alınmıyacakları, ayrıca işsiz gezenler. Derhal memleketlerine gönderilmeleri, müsade edilenlerin Osmanlı teba"sında olan Ermeniler için olduğu, yabancı Ermeniler bunun dışında tutunmaları padişah tarafından ilgililere emredilir.⁵⁴

⁵⁴ Y.Esas Evrak Sad. Kapil Paşa. 1317 1.25 86-10 / 915.

II. BÖLÜM

1877-1878 ve SONRASI GÖÇMEN SORUNLARI

A. Göçmen Sorunları İle İlgili Kuruluşlar

1877/78 Osmanlı-Rus savaşı ile gelen büyük göç üzerine, 1875'te görevine son verilen muhacirin komisyonunun yeniden kurulmasına karar verildi. Ayrıca, özellikle iskan konusunda, daha önce görülen usuzsüzlüklere meydan verilmemek içinde yeni bir talimatname hazırlandı. Bunlar dışında İane-i muhacirin Encümeni, Muhacirin komisyonuna bağlı olarak sevki muhacirin komisyonu, Padişah'ın başkanlığı altında, muhacirin encümen-i A'lisi, mutarekeden sonrada muhacirlerden geri dönecek olanların sevkleri ile ilgilenmek üzere de iade-i muhacirin komisyonu kuruldu.⁵⁸

1- Komisyonu İdari Teşkilatı

Artarak devam eden büyük göç sebebiyle, göçmenlere ilişkin örgütlenmenin daha da genişletilmesi gereği duyuldu. Haziran 1878'de her ilde bir göçmen müdürlüğü kuruldu ve bu müdürlükler İstanbul'daki İdare-i Umumiye-i muhacirin komisyonuna bağlandı. Komisyon iki şubesi vardı.

1. İdarei-i Umur-i Hesâbiye

2. İdare-i Umur-i İskâniye

Bu iki şube dışında görevi ayrı olan, fakat giderleri Genel Göçmen idare komisyonu tarafından karşılanan "Muhacirin Umur-i sıhhiye dairesi vardı.

Ancak, göç durumuna göre idari yapısında değişiklikler yapıldığı görülmektedir.⁵⁹

1878 senesinde muhacirin komisyonu, bir başkan dört üye bir katipten oluşmaktaydı. Bağlı kuruluşları:

⁵⁸ Bedri Hatiboğlu s. 116.

⁵⁹ Faruk Kocacık, a.e.s. 160.

Heyet-i Hesabiye, İane-i muhacirin kısmı, muhasebe kısmı, iskân-ı muhacirin kısmı gibi birimlere ayrılmaktaydı.

1879'da Komisyonun bir başkanı dokuz üyesi vardı. Sevkiyat kısmı ve Heyet-i kalemiye gibi kısımlara ayrılmaktaydı. Bu dairelerde çalışan görevliler dışındaki diğer memurlarda vardı (bir başkan, iki müfettiş ve dört diğer memur).1879-80 yılında: Komisyonun oniki şubesi vardı.

1881-1882'de Komisyonun alt birimlerinde görevli sayısı arttırılmıştır. Komisyonun idari, sevkiyat, yazı işleri, yerleştirme gibi kısımları vardı. İstanbul'da, Üsküdar, Eyüp, Bayezid, Fatih, Beşiktaş, Sultanahmet ve Beyoğlu gibi semtlerde göçmen şubeleri vardı.

1882-1883 yılında, 1881-1882 tarihinde var olan iskan şubesi kaldırılmış ve İstanbul'daki göçmen şubesi altıya indirilmiştir. Bürolardaki görevli sayılarında azaltılmıştır. Komisyon; idare kısmı (iki başkan, yedi üye, bir baş katip, bir baş katip yardımcısı), sevkiyat kısmı (iki başkan, yedi üye ve bir tercüman), Heyet-i kalemiye (ondört memur bir muhasebeci bir evrak müdürü, bir veznedar bir hastahane hekimi iki müfettiş) ve İstanbul'da altı göçmen şubesi gibi birimlere ayrılmaktaydı.

Zaman zaman değişikliklere uğrayan Göçmen komisyonu, 1897'ye geldiğinde, göçmen sayısında büyük azalma sebebiyle görevine son verildi. Göçmen işleri, komisyonun bağlı olduğu Dahiliye Nezareti'ne bırakıldı.

Komisyon yönetmeliğinde, komisyonda görev alan emmurların bir kısmı, göçmenlerin acil ihtiyaçlarıyla; diğer kısmıda iskân işiyle görevliydi. Göç ve göçmen sorunlarıyla ilgili olarak komisyon tarafından hazırlanan öneriler, meclis-i mahsus-i vükela'ya gönderilerek ve burada alınan kararlar uygulanacaktı. Komisyon, göç bitinceye kadar haftada üç defa toplanacaktı. Bu toplantılarda hükümet tarafından göçmenler için verilecek her çeşit ödenek ve diğer giderler tartışılacaktı. Bu arada hükümetin verdiği meblağ ve sonradan ek olarak yapılan giderlere ilişkin bütün kayıtlar bir deftere yazılacaktı.⁶⁰

⁶⁰ Faruk Kocacık a.e.s. 161.

Yine komisyon yönetmeliğine göre, Osmanlı ülkesine göçetmek isteyenlerle ilgili önerilen hazırlayarak Bab-ı diğer görevide, göçmenlerin geldikleri yerlerde bıraktıkları mal ve eşyaları içinde gerekli girişimlerde bulunmaktı.

Göçmenlerin vapur, tren ve diğer vasıta ücretleri iller tarafından karşılanacaktı. Ayrıca göçmenler için kurulacak köy planları da Komisyon tarafından hazırlanacaktı.

2. Göçmen Talimatnamesi

Hazırlanan muhacirin talimatnamesi beş kısımdan oluşmaktadır:

1. Kısım: Genel teşkilata ait olup, muhacirin komisyonu ile buna bağlı kuruluşların teşkilatı ve görevleriyle ilgilidir.

2. Kısım: İdare-i Umumiye-i muhacirin komisyonuna ait olup, muhacirin komisyonunun çalışma usulleriyle ilgilidir.

3. Kısım: Umur-ı Hesabiye Şubesi'ne ait olup, her türlü sarfiyat, muhasebe işleri, para işlerine ilişkin tetkik, istihsal olan paranın, vezneye yatırılması...

4. Kısım: Umur-ı İskâniye Şubesidir. Çeşitli vasıtalarla muhacirlerin nakilleri, muhacirin yevmiye ve diğer giderlerin karşılanması, yerleştirilmeleri ev temini gibi.

5. Kısım: Bölgelerdeki dairelerin çalışma usullerine ilişkin maddeleri içermektedir.⁶¹

Ayrıca bu talimatnamede, göçmenlerine en kısa zamanda yerleştirilmeleri suretiyle sıkıntı çekmelerinin önüne geçilmesi, bir an önce kendi geçimlerini sağlamalarını temin etmek ve böylece devletin üzerindeki parasal yükün azaltılması hedefleniyordu.⁶²

Bu talimatnameye göre, göçmenlerin mümkün olduğu kadar topluluk veya grup halinde değil parça parça yerleştirilmesi, bu olmadığı takdirde topluca iskânlarına çalışılması, göçmenler iskân mahallerinden başka yerlere gitmelerine müsaade edilmemesi ancak gitmek zorunda olanlara "Murur Tezkeresi" verileceği, teskeresiz yerlerinden

⁶¹ Ahmet Cevat, a.e.s. 112.

⁶² Bedri Hatiboğlu s. 116.

ayrılanlar tekrar yerlerine sevkedileceği emredilmekte ve muhacirlere hiçbir konuda sefalet çektirilmemesine itina gösterilmesi istenmişti.⁶³

İlgili talimatnamesinin 29., 31., 32., 33., 34 ve 35. Maddesinde de şu hususlara değinilmekteydi. Göçmenlerin iskânına kadar, her bir göçmen ailesi, on yerli hane tarafından misafir edilecek, halkın yardımıyla ikişer ve üçer odalı evler inşa ettirilecek; tahsis edilecek arazinin mutlaka sulu ve ormanlıklara yakın yerlerde olması, kişi başına verilecek arazinin verim durumuna göre 20-60 dönüm arasında olması ve aileden ayrı yaşayan her kardeş veya yakın akrabaya da tapularının verilmesi kaydıyla ayrı ayrı arazi verilmesi her evin yapımı için 250 kuruş tahsis edileceği, ancak evlerin daha ucucu maledilmesi için halkın ve göçmenlerin kol kuvvetiyle yardım etmeleri, her haneye bir çift öküz ile araba verilmesi 5-10 kile tohumluk sağlanması; göçmenlerin müstakil köylerde veya eski köylerde üçer, beşer hane olarak yerleştirilmeleri ve şehir ve kasaba çevrelerinde boş arazi bulunduğu takdirde oralarda belirli zamanlarda yerleştirileceklerine işaret edilmekteydi.

3. İskân-ı Muhacirin Talimnamesi

Bu talimname, Dersaadet ve Rumeli sahillerinden Anadolu'nun bilinen vilayetlerine sevk olunan ve daha sonra gönderilecek olan muhacirlerin iskânlarının yapılmasında, vali, mutasarrıf iskân memurları, vilayet ve sancak merkezlerinin idare komisyonları kazalardaki kaymakamlar ile muhacirin komisonu şubelerinin hareket tarzlarını tayin eden bir talimatnamedir (İskân-i muhacirin talimnamesi İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde 83379 numara da kayıtlı nüsha)

Bu talimatname beş kısma ayrılmış olup, 34 madden oluşmuştur. Birinci kısımda: vilayetlere tayin olunan memurlara ve vilayet merkezlerinde kurulacak komisyonlara ilişkin kurallar yer almakta; ikinci komisyonlara ilişkin kurallar yer almakta; ikinci kısımda: Bir yere yerleştirilmiş olan muhacirlerin haneleri ile bir yere gidemeyecekleri, bir iş ve ticaret amacıyla bir yere gitmek isteyenlerin istekleri tetkik edilerek uygun görülenlere "murur Tezkiresi" verilmesi tezkiresiz yerlerinden ayrılanların yerlerine iade edilmesi, Üçüncü kısım da, Muhacilerin sevkleri ile ilgili kurallar,

⁶³ İrade Meclis-i Mahsu 2786.

Dördüncü kısımda: muhacirlere verilmesi gerekli olan tayinatla ilgili, Beşinci kısımda: muhacirlere verilecek arazi ve levazimla ilgili kurallar yer almaktaydı.

B. İane-i Muhacirin Komisyonu

Bilindiği gibi muhacirler için yapılan yardımları toplamak ve bunları ihtiyacı olan muhacirlere dağıtmak üzere 1294'te "İane-i muhacirine" Encümeni kuruldu.

Muhacirin İane Komisyonu Talimatnamesi

Bu talimatname dokuz maddeden oluşmaktadır.⁶⁴

Birinci madde: Komisyonun bir başkanı ve bir ikinci başkanı, on üye ve bir katib ile bir sandık emirinden ibarettir.

İkinci madde: Fahri olarak teşekkül etmiş olan bu cemiyet, bu defa Tuna Vilayetinden gelmiş olan İslam ve hristiyanların ihtiyaç ve rahatlarını sağlamak amacıyla her gün toplanarak (heyet üyelerinin tamamı veya bir kısmı) kendileri tarafından veya vasitasız olarak hayırseverlerin bağışlarını özel deftere kaydedilir. Bir hafta içinde ne kadar akçe ve eşya toplanmış ise bir haftalık hesabı ve kaydı heyet tarafından tetkik ve tasdik olunup, hasılât mevcut makbuz il mühaberiyle muhacirin'nin idaresine memur plan diğer komisyona teslim olunacak ve hafta içinde yardımda bulunan keşilerin adları ve ianesine cinsi ve toplamı gazetelerle neşr ve ilân ettirilecektir.

Üçüncü madde: Bu İane komisyonu, hammiyyet erbabı'nın cömertlikleri (yardımları) kendi arzuları ile yapacakları yardımları toplamaya memur olup, başka bir görev ve yetkilileri yoksada yardım bumnmak isteyenlere, memur edilen zevat heyetine yazı ile müracaat edeceklerdir.

Dördüncü madde: Göçetmekte bulunan halkın nüfus sayısıyla hangi yerde iskân olduklarını açıklayan bir defteri, idare komisyonu tarafından, bu İane komisyonuna şimdiden verileceği gibi bundan böyle gelecek olasılar olur ise onlarında nüfusarı ve nerelere iskân oldukları acele idâre komisyonu tarafından daralacaktır.

⁶⁴ İskan-i Muhacirin Talimatnamesi İstanbul Ün.de 83379 no ile kayıtlı.

Beşinci madde: İdare komisyonunun vereceği defter ve bilgi üzerine, iane cemiyeti heyetinin herbiri birer mevkii'nin durumunu teftiş ve tahkik etmeyi kabul edeceklerinden muhacirlerin ortaya çıkarılacak çaresizlikleri ve ihtiyaçlarını cemiyetlerine bildirerek, ihtar ederek özel ve genel olarak her ne ihtiyaçları var ise onu tedarik ve icrası cemiyetin çoğunluğunun iradesiyle İdare Komisyonu'na bildirilecek ve ihtar edilecek etkisi ve icrası görülmediği takdirde Şehremaneti makamına bildirilecektir.

Altıncı madde: İane komisyonu sarfiyat icrasında bulunmayıp, fakat her şahsın tahkik ve teftiş ideceği yerlerde muhacirlerden hasta olanlar olursa, o hastanın olduğu mahalde tedavisi mümkün olanların cemiyetlerince temin edilen hekim tarafından ve daha acil durumlarda, hemen civardan bir hekim getirip tedavisi temin edilecektir. İlaç masrafları ve hekim ücretinin o zat tarafından verilecek pusula ile vakı olan hasılattan ödenmesi uygun olacaktır. Hastanın bulunduğu yerde tedavisi mümkün olmadığı takdirde cemiyetin pusulasıyla Gurebâ hastanesine gönderilecektir.

Yedinci madde: Gerek geçmiş madde de yazılmış masraftan ve gerek kırtasiye ve gerektiği durumda tab'iyye masraflarından cemiyet tarafından her hafta içinde kaç kuruş masraf meydana gelirse, hafta sonunda idare komisyonu'na gönderilecek hasılatın toplamından tenzil olunup, masraf pusulaları nakid makamında (para yerine) gönderilecektir.

Sekizinci madde: muhacirlerden işe güce yarayacak ve hükümet dairelerinde istihdam olacak olanlarının idare komisyonu bu durumda yerleştirebileceği gibi, iâne komisyonu heyeti de tesbit ettiğinde istihdamlarını daireye ihbar edebilecek ve sanat sahibi olanlara da iş bulup boş kalmamalarına gayret edecektir. Ayrıca sanatla uğraşanlar için cüz'i bir sermaye ve muhtaç olanlara dahi hasılâtdan bir miktar akçe verilecektir.

Dokuzuncu madde: İş bu iâne cemiyeti şehremânet-i celilesi hazretlerinden olacağından herhalde emanet canibesi tarafından yapılacak tebliğat ve ihtarata tevfik-i harekât idecek ve çeşiti müşkilât meydana gelmesi durumunda yine emanete müracatla mesele halledilecektir.⁶⁵

C. Milletlerarası Göçmenlere Yardım Komitesi

⁶⁵ İrade dahiliye no: 61326.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında, Osmanlı ülkesine gelen göçmenlere yardım amacıyla bir değer kuruluşta "Milletlerarası Göçmenlere Yardım Komitesi"dir. 22 Ocak 1878'de İstanbul'da kurulan komitenin seksen üç üyesi vardı. Üyelerinin hemen hepsi yabancı uyruklu (Konsoloslar, büyük tüccarlar, bankerler, gazeteciler vb.). Bu komite Avrupa kamuoyuna yardım için çağında bulundu. Bu faaliyetler sonucu 686 448 altın frank tutarında 30 204 lira seviyesinde bir para toplandı. Bu parayla 36700 göçmene yardım edildi. Ayrıca yine bu para ile üç milyon tayin dağıtıldı; 9 hastahane, on dört fırın çalıştırıldı (9 Nisan 1879 tarihinde de komite kendisine fesetti).

Bu yardıma katılan ülkeler ve yaptıkları yardım tutarı: İngiltere 9286, Fransa 5.061, Almancıya 4.063, Avusturya-Macaristan 2.057, Rusya (Grand Duc Nicolas) 1.775, İsviçre 6.59, Norveç ve Danimarka 579, Mısır 549, İtalya 471, Hollanda 131, Belçika 167, İspanya 56 ve İstanbul 5.401 lira yardım yapmışlardı. Toplam yardım tutarı 302041 liradır.

D. Muhacirin Komisyon-i Asliyesi

Göçün azalarak devam etmesi üç yıl sürdü. 1897'de Osmanlı-Yunan savaşı başlanmasıyla Balkanlardan kitleler halinde yeniden göçler başladı. Bu nedenle, daha önce görevine son verilen "Göçmen Komisyonu" yerine, 1897'de padişahın başkanlığında "Muhacirin Komisyon-i" Asliyesi" kuruldu. Komisonun işlerini yürüten, padişah tarafından atanan ikinci başkandı. Komisyon, Erkan-ı Harbiye'den dört, Dahiliye Nezaret'inden iki, Maliye ve Ticaret Nezaretleri'nden ve Osman İdaresinden birer olmak üzere toplam on üyeden oluşmaktaydı.⁶⁶

E. Göçmen İşleri

1. Nakilleri

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesi, Kırım ve Kafkasların Rusların eline geçmesiyle başlayan katliam ve baskı sebebiyle, Kafkasların batı kıyılarında toplanan göçmenler, gemilerle Trabzon, Samsun, Varna ve Köstence limanlarına taşındılar. Bu limanlardan da yerleştirilmek üzere Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerine sevkedildiler.⁶⁷

⁶⁶ Faruk Kocacık a.e.s. 161.

⁶⁷ Ahmet Cevat Eren, a.e.s. 71.

Tam anlamıyla bir soykırımı halinde geçen 1877-1878, Osmanlı- Rus harbi'nde de yüzbinlerce insan yerlerini yurtlarını terkederler. Tuna Nehri üzerinde Vidin, Tulça, Kolos, Karadeniz'in batı sahilinde Kostence Varna, Burgaz Ahyolu; BatıTrakya'da Dedeağaç, Karaağaç, Kavala ve Selanik gibi liman şehirlerinde toplanırlar. İngiltere'nin Varna konsolosu Read, Dışişleri Bakanı Leyard'a gönderdiği telgrafta, Varna'da 8000 müslümanın açlıktan ölmek üzere olduğunu bildirir.⁶⁸

Bu limanlarda bu şartlar altında vapur bekleyen göçmenler, güç bela buralarda Osmanlı gemileriyle ve kiralanan yabancı gemilerle (İngiltere, Fransa, Avusturya ve Ruşa'dan kiralanan) Çanakkale, Samsun ve İzmit limanlarına nakledilirler.⁶⁹ Bir kısım göçmenlerde trenlerle nakledildiler. Deniz yolu ile gelen göçmenlerin önemli toplanma merkezlerin biride Tatarpazarcığıydı (Edirne-Filib'e arasındaki yol üzerinde). Buraya, Tuna vilayeti'nin batı kısmında yer alan plevne, Lofça, Orhaniye ve Sofya taraflarından çok sayıda göçmen yığılır.⁷⁰

Buraya ilk göçmen akını Rus kuvvetlerinin Tuna Vilayeti'nin batı kısmına girmeleriyle başladı. 11 Aralık 1878'de Plevne'nin düşmesinden sonra Tatarpazarcık göçmenlerle dolup taşı.

Göçmenler tren yolu istasyonlarında, kışın soğuşunda karlar üzerinde günlerce tren beklediler. Günlerce tren bekleyen bu insanlar, tren geldiğinde izdiham yüzünden, trene binemiyenler arasından kendilerini raylar üzerine ve trenin önüne atarak intihar edenler oldu. İstanbul'dan Tatarpazarcığa gönderilen trenler, ara sıra, ara istasyonlarda biriken göçmenlerin trenleri doldurması nedeniyle yarı yoldan İstanbul'a dönmek zorunda kalıyorlardı.⁷¹ Göçmenlerin istilasına uğrayan bir diğer önemli istasyonda Filib'e olmuştu. 12 Ocak 1878'de, burada 15 bin kadar göçmen birikmişti. Buraya gönderilen birkaç tren buradaki göçmenleri İstanbul'a taşıdı.

Göçmenler genellikle bu istasyonlarda toplanarak Edirne, İstanbul ve Selanik'e nakledilirlerdi. Harp sırasında Edirne, göçmenlerin en önemli sığınak yeri olmuştu.

⁶⁸ Bilal N.S. Şişmişir 1. C s. 313 (Belfi s. 175).

⁶⁹ Faruk Kocacık a.e.s. 148.

⁷⁰ Bilal N. Şişmişir. A.e. 231, 290.

⁷¹ Bilâ N. Şişmişir a.e. 1.C. 231, 290.

Trenlerle buraya gelen göçmenler, daha sonra İstanbul'a yollanmışlardı. Oradan da küçük vapurlarla Anadolu'ya sevk edilirdi.⁷²

İşkân-i muhacirin komisyonu yönetmenliği'nin II. Maddesinde, göçmenlerine "ulaşım giderleri devlet tarafından karşılanır" ifadesi yer almaktadır. Bu kurala uyularak Tersane-i Amir veya İdare-i mahsusa gemileriyle taşınan göçmenlerden ücret alınmadı. Göçmen komisyonu, göçmenlerin ulaşım giderlerinden muaf tutulmaları için bir teşkive vermişti. Bu durum 1878'den sonra değişti. Fakir olanlar bu muafiyetten faydalanabildiler. Devleti'in 1878 yılı olağanüstü giderleri toplamı 11.542989 kuruş olduğu belirtilmektedir. 1877-1878'de yabancı şirketlere taşıma gideri olarak 59832 lira ödenmişti.⁷³

2. Acil ihtiyaçlarının karşılanması

Bu büyük göç sırasında, göçmenlerin en çok yığıldığı yer İstanbul olmuştu. Savaşın başlarından itibaren her taraftan gelen göçmenlerle dolup taşı. Özellikle 1877/78'in kış aylarında Bulgaristan, Sırbistan ve Doğu Rumeli'den İstanbul'a büyük göçmen kitleleri gelmişti. 14-24 Ocak tarihleri arasında 80 bin göçmenin geldiği ve Ocak ayı sonunda 200 binin üzerinde göçmenin yığıldığı kaydedilir.⁷⁴ Gelen bu göçmenler, boş ev, kışla, okul, dükkan, han, devlet daireleri medrese, cami ve çiftlik gibi yerlere ve yerleştirilmek suretiyle sıcaktan ve soğuktan korunmaları sağlandı.

Bu savaşla başlayan büyük geç sebebiyle, görevine son verilmiş olan göç ve göçmen komisyonu ile İane-i muhacirin komisyonu yeniden kuruldu. İstanbul'da birikmiş olan 150 bin göçmenin diğer illere gönderilmesi için listeler hazırlandı. Göçmenlere yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için 300 bin kuruş ödemekteydi. Ellerinden iş gelen göçmenler yevmiye ile devlet dairelerine ve diğer yerlerine yerleştirdi. Dul kadınlara ve yardıma muhtaç olanlara yardım edildi. Bir kısım muhacir kadınlar asker çamaşırlarının diktirilmesi gibi işlere yerleştirildi.⁷⁵ İane komisyonu diğer yardımları dışında göçmenleri ihtiyaçlarını karşılamak için kişi başına günde iki kuruş yevmiye, ev

⁷² Bilâ N. Şimşir a.e. 1.C. 267 (Belge 137)

⁷³ Faruk Kocacık a.e.s. 150.

⁷⁴ Bilâ N. Şimşir a.e. 1.C. s. 260.

⁷⁵ Bilâ N. Şimşir a.e. 1.C. s. 87.

kirası olarakta aydan 30-4 kuruş) veriyordu. Ancak göçmen sayısında büyük artışların olması sebebiyle bu yardımlar düzenli bir şekilde devam etmedi. Yapılan yardımlar dışında, özellikle fakir göçmenlerin yakacak ihtiyaçları içinde hane başına 2.5 (iki buçuk) kuruş veriliyordu. Günlük olarak buradaki göçmenlerin yiyecek ve yakacak masrafları için 150 bin kuruş ayrılmıştı.⁷⁶ Benzer yardımlar göçmenlerin toplandıkları diğer merkezlerdede yapıldı.

Devlet göçmenlerin acil ihtiyaçlarını karşılanmasında, önemli yardımlarda bulunduğu görülür. Mart, Nisan ve Mayıs ayları içinde sadece İstanbul'daki göçmenlerin gündelik ihtiyaçları ve ev kirası olarak 83227.5, göçmen işleri ile görevli memurlar içinde 350000 kuruşluk bir harcamada bulundu. Aralık 1878-Temmuz 1879 arasında göçmenlerin çeşitli ihtiyaçları için de 1.823.959 tutarında bir harcamada bulunduğu görülür.

Londra matbua-i Nisvan'dan Barones Fonus, Rumeli göçmenleri için toplandığı ianeler dışında kendi hesabına 5 bin lira üzerinde akçe gönderir. 1294 senesinde de kadın muhacirler için çeşitli eşya tedarik ederek Dersaadet'teki sefarete gönderir. Sefarat bu eşyaların bir kısmını kadın muhacirlere dağıtır ve kalanını da Mabeyn-ı Humayına takdim eder.⁷⁷

Bu yardımlara rağmen ilgisizlik nedeniyle büyük sıkıntı çeken göçmenlerde oldu. Harp sebebiyle yerlerini terkederek, Karlova kasaba ve köylerine dağılan muhacirler görevli ve mahalli idarecilerin ilgisizliği yüzünden aç kalırlar. Ekmek bulamayıp Bahçe aralarında ot ve ağaç kabuklarından gıdalanmışlardı. Sıkıntılarının giderilmesine müktedir olduğu halde bu yapılmamıştır. Bu olay hükümet nezdinde çirkin bir durum olarak değerlendirilmiş olup, muhacirlerin durumlarının iyileştirilmesi konusunda yardım etmeleri padişah fermanı ile emredilir.⁷⁸

⁷⁶ Y.A. Hüs 1295 / 33

⁷⁷ Y.A. Hüs. 1295 159 / 33

⁷⁸ Y.A. Hüs 1295 159 / 33

C. İskânları

Hükümet daha önceki komisyanlarının çalışmalarındaki aksaklıklarında gözönüne alarak, 1877 göçünde, göçmen işlerine yeni bir düzen verildi. Merkezden vilâyetlere gönderilmek üzere yeni ekipler oluşturuldu. Yeni iskân memurları tecrübeli kişilerden seçildi ve bunlara yüksek derecede maaş bağlandı.⁷⁹

1877'de çıkarılan bir kararla vilayetlere gönderilen heyetler ve ücret durumları:

Muhacirleri iskan etmek için tayin olunan memurlar

Aydın Vilâyeti salise (sivil rübeden 3. Derece)

Maaş

4000 Memuru Filibe mutasarrıf muavini Sabık Hafız Bey 1519
1250 Kâtibi

Suriye Vilâyeti Mutemayız (Saniye rütbesinin birinci sınıfı, askerde Miralay)

Maaş

6000 Memuru Kudüs-i şerif tamirat müdürlüğünden
Ziya Bey

1750 Kâtibi

Adana Vilâyeti Mir-i Ümera

Maaş

6000 Memuru Mentеше mutasarrıflığından
Münfasıl İzzetlü Tayyar Paşa

1750 Kâtibi

Kastamonu Vilâyeti Establ

5000 Memuru Kırşehir mutasarrıflığında
Münfasıl Abdullah Efendi

1500 Kâtibi

Ankara Vilâyeti Mütemayız

⁷⁹ Ahmet Cevat, a.e.s. 84.

Maaş

5000 Memuru Edirne merkez mutasarrıflığından munfasıl

Neşet Bey

1500 Kâtibi

İzmit Sancağı Kapıcıbaşı

Maaş

3000 Kerbelâ Mutasarrıflığından munfasıl Sabih Bey

1900 Kâtibi

Hüdavendigâr Vilayeti Müttemayiz

Maaş

4000 Memuru Aydın mektubcusu Sabik İzzetli Halim Bey

1250 Kâtibi

Haleb Vilayeti

Maaş

6000 Memuru iane-i muhacirin encümeni azasından fazilet

Sadi Efendi

1750 Kâtibi

Sivas Vilayeti ⇔ lâ Sanisi (Sani 2. Sınıf memir)

Maaş

6000 Memuru kasaba kaymakamı Sabik Saadetlü Feyfik Bey

1500 Kâtibi

Konya Vilayeti Saniye

Maaş

5000 Memuru işkodra Vali muavinliğinden munfasıl

Zahir Bey

1500 Kâtibi

Canik Sancağı

Maaş

4000 Memuru Livana kaymakamlığından munfasıl

Mustafa Asım Efendi

1000 Kâtibi

Göçmenlerin usule göre yerleştirilmeleri konusunda, “İskân-ı muhacirin Talimatnamesi” adıyla bir talimatname çıkarıldı. Bu talimatnameye göre, İstanbul saadet ve Rumeli Sahillerinden Anadolu’nun çeşitli vilayetlerine sevk olunan ve daha sonra gönderilecek olan muhacirlerin iskân edilmeleri konusunda vali, mutasarrıf, iskan memurları, vilayet ile sancak merkezlerinin idare komisyonları kaza kaymakamları ve mezkur komisyonlar (muhacirin komisyonu, iane komisyonu...) bu iş için yetkili kılınmışlardı.⁸⁰

Bu talimatname beş kısım ve 34 maddeden oluşmaktadır. Birinci kısımda vilayetlere tayin olunan memurlara ve vilayet merkezlerinde kurulacak olan komisyonlara bu konuda kurallar koymakta; ikinci kısımda: bir yere yerleştirilmiş olan muhacirlerin haneleri ile bir başka yere gidemeyecekleri, bir iş ve ticaret amacıyla bir yere gitmek isteyenlerine istekleri tetkik edilerek uygun görülenlere “mürür” tezkiresi verilmesi ve tezkiresiz yerlerinden ayrılanların yerlerine iade edilmesi ile ilgili, 3. Kısım muhacirlerin sevkleri ile ilgili, 4. Kısım: muhacirlere verilmesi gerekli olan tayınadla ilgili; 5. Kısımda: muhacirlere verilecek arazi ve levazımla ilgilidir.

Göçmenlerin gönderileceği yerler, İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonunun bir şubesi olan, İdare-i Umur-i İskaniye (İskan-i Muhacirin Şubesi tarafından tesbit edilirdi. İskân işlerinin düzenli bir şekilde neticelendirilmesi amacıyla da, yukarıda da belirtildiği gibi her ile bir iskân memuru kâtip gönderilmişti. Ayrıca yine iskan işleri ile ilgili olarak vilayet, sancak ve kazalarda, iskan komisyonları kurulmuştu. Bu komisyonlar yerleştirme, hesap, sağlık ve idare şubelerine ayrılmıştı. İskân Şubeleri, gelen göçmenleri yerleşecekleri yerlere götürmek, gündelik bağlamak, adlarını, nüfuslarını, nereye yerleştirildiklerini bir deftere kaydederek, ilgili daireye onaylattıktan sonra muhacirin komisyonu Başkanlığına göndermekle görevli idi.⁸¹

Çeşitli merkezlerden, İskân edilmeleri amacıyla gönderilen göçmenler, genel olarak Çukurova Bölgesinde: Ceyhan Nehri’nin her iki tarafında yer alan Yumurtalık ve Misis çevresine (Bugün Ceyhan ve yumurtalık yöresinde 48 göçmen köyü olduğu katedilmektedir); Doğu Anadolu Bölgesinde: Kars ve Erzurum Çevresine; Doğu

⁸⁰ İskan-i Muhacirin Talimatnamesi İstanbul Ün. Kütüphanesinde 83379 numara ile kayıtlı.

⁸¹ Ahmet Cevat Eren, a.e.s. 110.

Karadeniz Bölgesinde Ordu, Samsun gibi sahil kısmına Ege Bölgesinde: Başta İzmir olmak üzere Manisa ve Aydın çevresine (Bu vilâyetlere daha çok Rumeli göçmeni yerleştirildi ve bunlar içinde köy kuruldu). İskân edilmişlerdi.⁸²

Gelen göçmenlerin yerleştirilmelerinde bir sıra takip edilmiş olup, ilk gelenler öncelikle Tekirdağ, Gelibolu ve Edirne taraflarına yerleştirildiler. Bu yerlerin seçilmesinde iki sebep vardı. Sebeplerden biri göçmenlerin geliş yolları üzerinde olmaları ve kolaylıkla yerleşmeelerinin sağlanması; bir diğer sebepten sınıra daha fazla nüfus yerleştirilmek suretiyle sınır güvensizliğini güçlendirmekti.

Bu harp sırasında, Rusların Bulgaristan'a girmesi üzerine, burada yüzyıllardan beri yaşayan Türklerle, Kırım ve Kafkasların Rus işgaline uğramasından sonra, buraya yerleştirilmiş olan Çerkeslerin tamamına yakını göçetmek zorunda kaldı. Mütareke sonrası, bu göçmenlerden Türk ve Tatar olanlar Rumeli'ye, Çerkes olanlarda Anadolu ve Suriye taraflarına sevk edildiler.

Sevk memurlarının idaresinde, Suriye'de Beyrut, Trablusgarp ve İskenderun limanlarına Çıkarılan Çerkesler, bu iskelelerden Hama, Humus, Şam, Halep ve Adana taraflarına gönderilirler. Rumeli'den bu vilayetlere sevk edilen Çerkeslerin büyük kısmı, buraların iklimine uyamadıklarını ileri sürerek İzmir, Bursa ve İzmit taraflarında İskân edilmelerini istiyorlardı. Buralarda iskan edilmek istemelerindeki bir diğer sebepte, daha önce akrabalarının bu yerlerde iskân edilmiş olmalarıydı.⁸³ Bu göçmenlerden bir kısmı, izin almaksızın, Batı Anadolu ile Marmara Bölgesinde yerleşmiş olan akrabaların yanına ve eski yurtlarına (Selanik ve Gelibolu) gitmek için yollara dökülürler. Bunlardan bir kısmı geri çevrelerek bir kısmıda istemiş oldukları yerlerde yerleştiler.

Mütarekeden sonra gelen Göçlerde büyük azalma oldu. Ancak 1885'de Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'ın eline geçmesi sonucu ve 1897 Osmanlı-Yunan harbi sırasında yeniden göçler hızlandı. Gerek 1877/78 harbinde ve gerekse ondan sonraki tarihlerde gelen göçmenlerin biran önce iskân edilmeleri konusunda birbiri ardınca ferman

⁸² Faruk Kocacık a.e.s. 42-47.

⁸³ Faruk Kocacık a.e.s. 147.

çıkarılmış olmasına rağmen, iki yıl iskân edilmelerini bekleyenlerde oldu. Bu gecikmedeki sebepleri şöylece sıralayabiliriz.

1. Göçmenlerin topluca yerleşmek istemeleri, gösterilen arazileri beğenmemeleri
2. Arazi darlığı 3. Ekonomik güçsüzlük 4. Görevli memurların ilgizisliği 5. Halk'ın göçmenlere karşı ilgisinin azalmasıdır.

18. Yüzyılın sonlarından itibaren bu tarihe gelinceye kadar yüzbinlerce insan Anadolu ve Rumeli'de iskân edilmişti. İlk gelen göçmenlerin istekleri bir derceye kadar mümkün oluyordu. Özellikle 1877'lerden sonra göçmenlerin topluca yerleştirilmelerine ilişkin olarak büyük arazi parçaları bulmak oldukça güçleşti. Adana bölgesi ve Suriye, bu tarihe kadar göçmen iskânı'na pek açılmamıştı. Göçmenlerin iskân edilmelerinin de geniş ve boş araziler bu bölgelerde bulunabiliyordu. Çerkeslerin Adana, Hama, Humus ve Kuneytra yakınlarındaki Golan'da yerleştirilmelerinin sebebi buydu.

Göçmenler bir yere yerleştirilmelerinden önce, İskân memurları ile göçmen temsilcileri birlikte yerleştirilmek istenen yerleri gezerlerdi. Göçmen temsilcileri beğendiklerinde iskân işleri başlardı. Beğenmedikleri takdirde başka yerler gösterilirdi. Bu durum iskân edilmelerinin gecikmesine sebep olurdu.

4. Sağlık İşleri

Başta İstanbul ve Edirne olmak üzere göçmenlerin toplandığı büyük merkezlerde salgın hastalıklar nedeni ile çok sayıda göçmen öldü. Benzer sıkıntılar taşradada yaşandı. Hemen her taraftan İstanbul'a başvurularak doktor ve ilaç istemiyordu. İsteklerin bir kısmı ancak karşılanabiliyordu. Tekfurdağı'na sevk edilen muhacirlerin tedavileri için, cerrah Ahmet Efendi'ye fevkalade tertibinden 700 kuruş aylık ve 100 kuruş harcırahı verilerek oraya gönderildi.⁸⁴ Buraya cerrah Ahmet Efendi'den başka 2000 kuruş maaşla doktor Lionidas ve 1000 kuruş maaşla eczacı Dimitri Andon gönderilir. Ayrıca Trabzona yığılan göçmenlerin tedavileri içinde Mekteb-i Tıbbiye-i İshane'den Rayko ve eczacı Senekerin, biner kuruş maaş ve harcırah

⁸⁴ İrade Dahiliye 61602 FŞ. 1294.

verilerek gönderilirler. Yine buraya yaygın çiçek hastalığına yakalananların tedavileri içinde maaş ve harcırah verilerek Dr. Mustafa Efendi gönderildi.⁸⁵

Göçmenler gönderildikleri iskân yerlerinde de birçok sorunla karşılaştılar. Bunlardan biri sağlık sorunuydu. Çukurova'ya iskân edilen göçmenler sıcak ve ağır havaya uyum sağlayamadılar. Birçoğu hastalandı. Bundan dolayı yerlerinin değiştirilmesini istediler. Salgın sıtma hastalığına yakalanan birçok göçmen öldü. Osmanlı devleti, en azından her ilde bir doktor ve bir eczane buldurmaya gayret eder. Ancak illerin genişliği, yerleşme yerlerinin dağınıklığı, nüfusun çokluğu ve hasta sayısının fazlalığı gibi durumlar nedeniyle, bir doktor hiçbir şey ifade etmiyordu. Birçok hasta doktor görmeden ya ölmüştür ya da hastalığı kendiliğine atlatmıştır. Adana'da iki doktor bulunuyordu. Salgın hastalıkların yaygınlaşması üzerine, İstanbul'a müracaat edilerek birkaç doktor ve eczacı gönderilmeis istenir.⁸⁶ Sıtma hastalığından Ceyhan bölgesindeki 300 hanelik bir köyde sadece 50 hane kaldığı kaydedilmektedir.

Başta İstanbul ve Edirne olmak üzere büyük göçmen kitlerinin toplandığı merkezlerde açlıktan, soğuktan ve salgın hastalıklarından çok sayıda göçmenin öldüğü görülür. İstanbul'da tifo, tifüs, zatüre gibi salgın hastalıklardan, günde 300 ile 500 arasında göçmen öldüğü kaydedilmektedir.⁸⁷ Bu ölümlerde sağlık personeline yetersizliği ve ilaç sıkıntısının çekilmesi önemli yol oynamıştır. Devlet imkanları ölçüsünde bu konu da elinden geleni yaşamaya çalıştı. Göçmen İşleri Sıhhiye Şubesi, yeni hasta kabul yerleri açtı. Hatta Beylerbeyi sarayını bile hastahane haline getirdi. İane komisyonu da göçmenlerine sağlığı konusunda yakın bir ilgi gösterdi. Birçok göçmeni kendi dairesinde ve Gureba hastanesinde parasız tedavi ettirdi.⁸⁸ Göçmenlerin sağlığı konusunda Milletlerarası Göçmen Komitesi'de 22 Ocak 1878- 9 Nisan 1879 topladığı 30 204 lira'nın bir kısmı ile İstanbul'da dokuz hastane (Gülhane parkında, Üsküdar, Beykoz, Kadıköy, Tophane, ..., Taksim, Çamlıca ve Fenerbahçe) açtı.

Yaygın hastalıklar sebebiyle Gümülcine'de, Adana'da, Samsun ve Bandırma'daki göçmen hastanelerine yatak takımı, elbise, ilaç ve çeşitli giderlerini

⁸⁵ İrade Dahiliye 61937 P 20 CA 1294.

⁸⁶ Faruk Kocacık a.e.s. 171.

⁸⁷ Bilâ N. Şimşir II.C. s. 406 (Belge 249).

⁸⁸ Faruk Kocacık a.e.s. 155.

karşlamak için 550000 kuruş tahsis edilir. (22 Ağustos 1878 - 1879'un ilk iki ayı arasında). Hastahane giderleri dışından doktor, eczacı ilâç giderelride önemli bir yekün tutmaktaydı. Görevlendirilen doktorlara 2000-4000 Kr. arasında maaş verilmekteydi.⁸⁹

Muhacirin Komisyonu talimatnamesininin 28. maddesine göre, göçmen ailelerinin hane nüfuslarına göre, 20 ile 50 dönüme arasında bir arazi tahsisi kabul edilmişti. Hicri 1296 tarihinde, Muhacirin komisoynu Şura'yı Devlet'e başvurarak, tahsisi öngörülen arazinin bir çiftçi ailesini geçindirmeyeceğini ileri sürerek, 100-130 dönüm alasından arazi tahsis edilmesini teklif eder. Bu başvuru, mülkiye dairesinde görüşülerek Arazi Kanunname-yi Humayun'un 131 maddesi hükmü bir çiftçi ailesine, arazinin arasından 70-80 ve üstünden 100 ednasından 130 dönüm erazi verilmesi kararlaştırılır. Ayrıca arazi almamış olanlar için ilgili madde hükmüne göre işlem yapılması konusunda, iskânları yapılan vilayetlere, şehremanetine, Defter-i Hakanı Nezareti'ne ve muhacirin komisyonu başkanlığına tebliğ edilir.⁹⁰ İlk gelen göçmenlere ilgili kanunun 131. Maddesine göre toprak verildi. Ayrıca bu araziden başka mera ve baltalıkta vedildiği görülmektedir. Faruk Kocarı, 1893'te Bursa'ya yerleştirilen bir kısım göçmene 260 dönüme tarım arazisinden başka 700 dönüm mera ve 500 dönümde baltalık verildiğini belirtmektedir.

Devlet, yerleştirdiği göçmenlere yerli halkın yardım etmesi konusunda talimatname çıkarmıştı. Devlet, bir yıl göçmenlere verilen arazinin sürülmesi ve bölgede en çok ürün alınan tahil cinsinin ekilerek göçmenlere tanıtılmasını halktan istemiştir. Ayrıca göçmen talimatnamesine göre, Vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde kurulan komisyonlar her konuda (günlük ihtiyaçlarının karşılanması, arazi temini vb.) göçmen sorunlarıyla yakından ilgilenecekti. Bu yardımlar sadece belirli yerlerde (İstanbul, Bursa, Konya vb.) değil, göçmen yerleştirilen her tarafta yapıldı. Örnek: Suriye'nin Kunaytra kazasında iskân edilen çerkes ve Dağıstanlı göçmenlere tohumluk, öküz temini ve diğer masrafları karşılamak için 33900 kuruş tahsis etmiştir.⁹¹ Görüldüğü gibi Devlet göçmenlere arazi tahsisinden başka tohumluk, çift hayvanı ve tarım araçlarını karşılamak üzere ayrıca para yardımında da bulunmuştu.

⁸⁹ Faruk Kocacı a.e.s. 172.

⁹⁰ Y.A. Resmi 1296 10. 27.

⁹¹ İrade Dahiliye 61782 136 ve 61966 222. R. 1294.

Verilen araziler üzerinde yerli halkı yardım ile evler yapıldı. 1878'de Şile yakınlarında çerkes göçmenleri için yapılan evin kerestesi devlet tarafından temin edildikten başka, kapı ve pencere malzemesi ile ustaların gündelikleri de devlet tarafından karşılanmıştı. Devletin bu yöndeki yardımları pek çok yerde görünmektedir (1890 Manavgat'a yerleştirilen 600 hane için ev yapımında yine 1890'da Aydın ilinde göçmenler için ⁹²446 evin yapımında da devlet yardım etmişti).

Göçmenlerin yerleştirilmeleri sonrası bir çok göçmen mahalleri, genişçe ve boş arazilere göçmenlerin topluca yerleştirilmeleri ile de göçmen köyleri ortaya çıktı. Göçmenlere verilen arazilerde yaptırılan evlerin tapuları bir süre sonra verilmiştir. Devlet, göçmen evlerine yapımı için 1878'de 3000000 kuruş tutarında bir tahsisat ayırır. Ancak bu konudaki giderler bunun çok üzerindeydi.⁹³ Göçmenler, kendilerine verilen arazi ve çiftlikleri onbeş yıl bir başkasına satamıyacaklardı. Bu süre 1878'de, on yıla indirilmiştir. Arazi tahsis edilen göçmenler on yıl vergiden ve yirmibeş yılda askerlikten maaf tutulmuşlardı.

Daha sonraki tarihlerde Bulgaristan'dan Doğu Rumeli'den, Trakya'dan ve diğer yerlerden çok sayıda göçmen gelmesi üzerine, daha önce göçmenlere tanınan muafiyet süreleri kısaltıldı. 1889'da, Vergide iki yıla askerlikte altı yıla indirildi.

Göçmenlere arazi verilmesis konusunda bazı olumsuz durumlar ortaya çıktı. Devlet, göçmenlere verecekleri arazileri yerli halka sorarak tesbit ederdi. Özellikle üç yıl ziraat yapılmamış ve boş araziler göçmenlere verilir. Göçmenler arazileri değerlendirmesi sonucunda, arazinin sahipleri ortaya çıkardı. Neticede muhacirlerle, arazi sahipleri mahkemelik olurlardı. Bir diğer olumsuz durumda şuydu: İlk gelen göçmenlere arazi kanununun ilgili maddesine göre arazi verildiği halde, daha sonra gelenlere çok az bir toprak verilmesi sebebiyle bu göçmenler, yerli halkın ve kendilerinde önce gelen göçmenlerin arazilerini işgal ettikleri görülmektedir.⁹⁴

İlk gelen göçmenler Marmara ve Ege bölgesine yerleştirildiler. 1864'ten sonra, İç Anadolu'da genişçe araziye sahip olan Sivas, Ankara ve Konya gibi yerlere iskân

⁹² Faruk Kocacık a.e.s. 169-170.

⁹³ Faruk Kocacık a.e.s. 170.

⁹⁴ Y.A. Hüs 1309 6.23 255 / 64.

edildiler. Ancak, 1877'lere doğru bu vilâyetlerde de genişçe arazi bulmak oldukça zorlaştı. Kaldı ki, 1870'lerde Aydın, Sivas ve Ankara vilâyetleri ile İzmit Sancağında, göçmenlerin iskânlarına ilişkin olarak, verimli arazi kalmadığını bildirmişlerdi.⁹⁵ Rumeli göçmenlerinin (1878) Anadolu'ya sevkleri sırasında, Aydın ve Bursa vilayetleri ile Biga ve İzmit sancakları bölgelerinde göçmenleri yerleştirmek için arazi olmadığını bildirmişlerdi.

Rus baskısı sebebiyle, Erzincan-Tokat-Amasya ve Samsun hattının doğusunda kalan yerlere Kafkasyalı göçmen yerleştirilemediği belirtilmektedir.⁹⁶ Böylece iskân konusunda Doğu Anadolu'nun büyük kısmından yararlanmadı. Neticede, göçmenleri iskân etmede en uygun yer Adana ve Suriye kalmıştı.

1878'de Ege ve Marmara Bölgesindeki vilayet ve sancaklarda yer kalmadığı bildirilmiştir. Ancak göçmenlere arazi bulma konusunda yapılan çalışmalar sonucu Balıkesir'de Manyas Ovasında genişçe bir arazi bulunarak, 1878'de gelen Çerkes göçmenlerinin bir kısmı buraya yerleştirildi. Ayrıca İzmit sancağında, Sivasta (Bu vilayet'in doğusunda 10 bin ailenin iskân edilebileceği kadar geniş bir arazi tesbit edilir), Mihaliç (bin hanelik bir arazi), Karahisar-ı Sahip, Küthya Canik Sancaklarında ve Diyarbakır vilâyetinde, Lübnan, Filistin, Ürdün Suriye, Halep, Bingazi ve Anadolu'nun bazı yerlerinde çok sayıda ailenin yerleştirilebileceği araziler bulundu.⁹⁷

⁹⁵ Bedri Hatiboğlu a.e.s. 153-154.

⁹⁶ Bedri Hatiboğlu, a.e.s. 154.

⁹⁷ Bedri Hatiboğlu, a.e.s. 156.

Muhacirin Komisyonu kayıtlarına göre (Dahiliye ve Defter-i Hakani Nezaretlerinin komisyona intikal ettirildikleri verilere göre) hali arazi durumu.⁹⁸

Vilayet	Sancak	Hane	Dönüm olarak hali arazi	Açıklama
Edirne	-	-	14600	Dahiliye ve Devlit-i Hakani Nezaretlerinin Tebilği üzere
Bursa	-	3/5 hanelik arazi ve başkaca arazide var	113500	
Konya	160 hanelik ve başkaca yerler var		229900	
Aydın			155400	
Ankara	1666 hanelik araziden başa baş arazide var		35200	Bu vilayetlere ekseriyetle muhacirin gönderilmiş olup boş arazi olduğu meçhuldür.
Selanik			50680	
Adana			14827	
Diyarbakır			34000	Bu vilayetlerde başarı vardır.
....			377450	
Erzurum			57400	
Van			50000	
Hakkari		1100 hanelik yer var	-	
	Zor	10000 hanelik yer var		
	Bingazi			
Haleb			126300	
Trabzon			1217203	Müşkül
Hüdavendigar			278000	Ferik muzaffer paşa tarafından Ankara tren hattı boyunca tesbit ettiği boşarazi.
Ankara			260900	

⁹⁸ Y.A. Hüs 1309 6.23 255 / 64.

1307 tarihi itibariyle toplam boş arazi 2156103⁹⁹

5. Eğitim ve diğer alanlarda yapılan yardımlar

Hükümet göçmen çocuklarının eğitim ve öğretimiyle yakından ilgilendi. Büyük çoğunun anne ve babası kayıp, kederli ve kimsesiz çocuklara, Tulhanede açılan okulda eğitim ve öğretim verildi. Bizzat padişah bu gibi çaresiz ve kimsesiz çocukların eğitimyle yakinen ilgilendi. Bu okulun öğretmenlerini bizzat kendisi tayin etti. Devlet, 1883/84 yılından göçmenlerin eğitim ve öğretimleri için 100000 kuruş harcanmış olduğu anlaşılmaktadır. Balıkesir’de 150 kişilik bir okul açılır. Bu okulda çerkes çocukları için Çerkesçe bilen öğretmenler istenir. Bu okullardaki öğretmenlere maaş olarak 400 kr. Önermekteydi. Çeşitli illerde göçmen eğitimi için okul yapıldığı görülmektedir. Bu arada cami yapımına da önem verildiği görülmektedir.¹⁰⁰

F. Yapılan harcamaların mali bakımdan değerlendirilmesi

1. 1878-1879 yılları arasında yapılan harcamalar

İktisadi ve mali bakımdan çok büyük sıkıntıların çekildiği bu dönemde, göçmenlere ilişkin yapılan harcamaların ne derece büyük rakamlara ulaştığını aşağıda verilecek örneklerle daha kolay anlaşılacaktır.

1878-1879 yılında Bursa’da yerleştirilen göçmenler için 1.083.797 kuruş 35 para (bu para hazine tarafından karşılandı) harcanır. Yine aynı tarihte Bolu, Sinop ve Kastamonu’daki göçmenlerin çeşitli ihtiyaçları için de 1.058.903 kuruş 23 para harcanır (Bu para fevkalade-i mülkiye katibi adı ile yine hazinece karşılandı).

1877-1878 arasında Osmanlı Devleti’nin gelir ve gider durumu.

Gider	2.947.100.000 kuruş
Gelir	1.972.500.000 kuruş
Açık	974.600.000 kuruş

⁹⁹ Y.A. Hüs 1309 6.23 255 / 64.

¹⁰⁰ Y.A. Hüs 1309 6.23 255 / 64.

974.600.000 kuruş tutarındaki bu açık yaklaşık bütçenin yarısı kadardır. Bu açığın dışında 2.587.800 kuruşta olağanüstü bütçe açığı vardı. 1878'de, sadece olağanüstü ulaşım giderleri 11.542.289.5 kuruştur.¹⁰¹

2. 1890 (h.1307) senesi harcamaları

a. Merkez idaresine ilişkin harcamalar Umum Muhacirin idaresinin 307 senesi tahsisatıyla bina mahsuben¹⁰²

Tahsilata mansuben Hazine-i celileden alınan		914.530	
Havaleten mansuben Hazine-i celileden alınan		333.322	
1307 senesi Aralık ayı sonuna kadar merkez idaresine ilişkin sarfiyat			
- Memurların ve katibe maaşına verilen		580.802.10	580.802.10
Memur, katip ve hademeye		120.249	
- Çeşitli mahallelere sevk olunan muhacirinin		38.843.27	
- Komisyonun mahrukat ve mefruşatıyla		31.800	
- Dulhane ve hastane idaresinin masrafı		142835	333.727.30
			914.530
İskan-i Muhacirin memurlarının maaş ve masrafları için 307 senesi sonuna kadar			
	Kuruş		
Maaş	126.000		
Masarafat	207.322		
	333.322	333.322	
		1.247.852	1.247.852
	Tahsisat bakiyesi	502.148	
Merkez İdaresine	175.000		175.000
Maaş	115.978		
Masraf	66.7545	182.723	
Henüz tayin itmeyen	319.425		
Merkez vilayeti			
Şahane masarafatı			
mübremi ve iskâniye	502.148		

¹⁰¹ Faruk Kocacık a.e.s. 175.

¹⁰² Y.A. Hüs 1309 6.23 255 / 64.

	Hüdavendigâr	24.000	Hüdâvendigar Vilayeti	75.000
Seyyar üç memuru ait	Trabzon	24.000	Trabzon Vilayeti	10.000
	Aydın	24.000	Aydın Vilayeti	21.000
Vilayetlere sevk olunan muhacirin çerakisin iskânları zim... 75'şer kuruş yevmiye ile iki nefera ait	Konya	27	Konya Vilayeti	8.000
			Adana Vilayeti	8.000
			Edirne Vilayeti	10.000
	Adana	27.000	Selânik Vilayeti	18.000
			Kosova Vilayeti	3.000
			Manastır Vilayeti	3.000
			İzmit Sanayi	5.000
			Çatalca Sanayi	5.000
İskân için Haleb Vilayeti'nce satın alınan çiftlik bedeline karşılık gelecek sene içinde defter-i Hakânı Nezareti geliriyle irad masrafı icra olunan. ¹⁰³				40.654
				207.322

b2. Alınan meblağdan masarafata ita olunan meblağın miktarı

Vapur ücreti karşılığı	25346.15	
Kayık ve sandal ücreti ve saire	10 807.21	
Ekmek karşılığı	26 49.21	
	38 843 27	
Ekmek, tayinat ve erzak karşılığı olarak verilen	100 184 11	
Dul, yetim ve hastanın elbise ihtiyaçları karşılığı olarak verilen	9 800	
	12 500	
İlac masrafları	4584	20
Hasta masrafları	4506	29
Müferik masraflar	11259	22
	142835.	2

¹⁰³ Y.A. Hüs 1309 6.23 255 / 64.

G. Göçlerin Etkileri

Değerlendirme

Deniz ve kara yoluyla Dersaadet'e gelen göçmenler, çeşitli binalara yerleştirilerek ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışılmıştır. Gelen muhacirlerin kayıt işleri yapılarak, sefaletlerine son vermek için sevk memurlarının nezaretinde tesbit edilen vilâyetlere gönderilirler. Sevk işlerinde kolaylık sağlamak için mürür tezkeresi büroları devamlı, açık tutulmuş, İstanbul'da kalanlar polis idaresi tarafından kefalet altına alındıktan sonra, bunlara Osmanlı ve hicret tezkiresi verilir. Hicret tarihleri belli olmayanların hicret tarihleri tesbite çalışılmıştır. Taşraya gönderilip iskanları yapılmamış olanların ve sahipli arazilerin göçmenler tarafından işgali ve mülk sahiplerinin şikayetleriyle ilgilenilmiş, gerek İstanbul'da ve gerekse vilayetlerde muhacirlere ilişkin meseleler muhacirin komisyonunda görüşülerek alınan kararlar çerçevesinde bir takım tedbirler alındı. Kimsesiz, dul, yetim ve yoksullar tesbit edilerek, yiyecek, giyecek ve diğer gerekli olan ihtiyaçlarının karşılanması yoluna gidildi. Ana ve babaları kayıp, kederli fakir çocuklar için okullar açılarak eğitim ve öğretim önem verildi. Taşraya gönderilenlerden ihtiyaçlı olanlarına bir müddet işe verildiği gibi, mahallinde görülen lüzum üzerine muhacirlerin büyük kısmına, ileride gelirlerinden kesilmek üzere tohumluk ve yemeklik için zahire verildi.¹⁰⁴

Daha önce hicret olan muhacirlere bir iki sene yevmiye verildi. Ancak göçmen kitlesinde büyük artışlar nedeni ile, tasarruf amacıyla yevmiyeleri kesilir. Bu arada komisyona bağlı yirmi kadar idari şube'de kapatılır. İstanbul'da toplanmış olanların büyük çoğunluğu acele iskân edilmeleri için taşraya sevk edilirler. İskânlarına karar verilenlerden taşraya gitmeyenler oldu.

1293-1309 arasında gelen göçmenlerden iskân edilmeleri amacıyla vilayetlere gönderilenlerin sayısı 767 258'dir. 1309 tarihi itibari ile, 694 737 kadar göçmen iskan edilmiş olduğu, 46840 kişinin misafirlik statüsünde olduğu görülmektedir. Yine bu

¹⁰⁴ Y.A. Hüs 1309 6.23 255 / 64.

tarih itibariyle Beyrut, Biga ve diğer yerlere gönderilenlerin kesin sayısı belli değildir. Bu arada 26 362 kişinin kaydının yapılmadığı kaydedilmektedir.

Yine bu tarihlerde İstanbul, Bursa, Trabzon ve Aydın vilayetlerinde seyyar, Adana ve Konya vilayetlerinde geçici olarak görev yapan yedi iskân memuru bulunmaktadır. 2166103 dönüm boş arazi tesbit edilmiş olup, Konya, Bursa, Aydın, Ankara, Selanik ve Adana vilayetleri (Bu vilayetlere çok göçmen gönderilmiş olması nedeniyle boş arazi bildiriminde bulunmamışlardı) dışındaki diğer yerlerden boş arazi durumları konusunda Dahiliye ve Defter-i Hakan'ın Nezaretlerine bilgi verildiği görülmektedir.

16. Cemaziyelahir 1309 tarihli bir tezkire'de Umum Muhacirin komisyonu tahsisatının 175000 kuruş olup, bundan aylık 57989 kuruş sene başından aralık ayı sonuna kadar (on aylık); 580802 kuruş, memur kâtip ve kademe masraflarına, 353727 kuruş bazı memur, kâtip ve hademe yevmiyeleri ile çeşitli yerlere sevk olunan muhacirlerin vapur navlonu, kayık- sandal ücretlerine, ekmek, kömür, odunun ev eşyası ve müteferik masraflara, 333 322 kr. vilayetteki iskân memurları masraflarına, bazı vilayetlerdeki muhacirin masrafları için 182727; merkezi idarenin sene sonuna kadar iki aylık masrafı içinde 319425 kuruş ayrılmış olduğu görülmektedir.¹⁰⁵

¹⁰⁵

Y.A. Hüs 1309 6.23 255 / 64.

III. BÖLÜM

ANADOLU VE RUMELİ'NİN NÜFUS DURUMU (1876-1911)

A. Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları

Osmanlı Devleti'nde, nüfus tesbitleriyle ilgili ilk kayıtlar, arazi tarihleri münasebetiyle tutulan defterlerde yer almaktadır.

XVI. Yüzyılın ikinci yarısında başlayan bu tahrirlerde, hane reisi başta olmak üzere, o hanedeki erkek nüfusuna ilişkin kayıtlar tutulurdu.

Tahrir defterleri, özellikle XVI. Yüzyılda ki Osmanlı Devleti'nin nüfusunu tesbit etmede birinci derecede önemli bir kaynak sayılmaktadır. XVI. Yüzyılın sonlarına kadar düzenli bu şekilde yapılan bir tahrirler, XVII. Yüzyıldan itibaren çok az ve düzensiz olarak yapıldığı görülmektedir.

Osmanlı Devletinde XIV. Y.yılda nüfus tesbitiyle ilgili üç çeşit kayıt tutulmuştur. Bunlar; Salnameler, arşiv kayıtları ve nüfus sayımlarıdır.

Salnâmeler, Devlet Salnâmeleri, Vilayet Salmânerleri, resmi kurum ve kuruluşlara ait salmanerler, kişi ve özel kuruluşlara ait salnameler olarak gruplara ayrılmaktadır.

İlk devlet Salnânesi, Sadrazam Mustafa Paşa'nın emri ile 1847'de "Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye" adıyla yayımlanmıştır. Salnâmeler, arasında nüfusla ilgili olarak en iyi bilgi veren vilayet salnâmeleridir. İlk vilâyet salnâmesi 1283 (1866) senesinde Bosna'da yayımlanmıştır.¹⁰⁶ Son Salnâmede, 1918'de yayınlanan Bolu müstakil sancağı salnâmesidir.

Yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı Devleti'nin nüfus durumunu tesbitte önemli kaynaklardan biride, nüfus sayımlarıdır. 1882-1893 nüfus sayımına gelinceye kadar, 1831, 1844, 1854, 1856, 1874, 1878 tarihlerinde nüfus sayımları yapıldığı görülmektedir.

¹⁰⁶ Türkiye'de İmparatorluk Devrinin büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve hakana manhsus istatistik Defteri İst. 1941 s. 214, Hasan Duman, İslâm Konferansı Teşkilatı Osmanlı Yıllıkları İstanbul 1982 s. 19).

1831 tarihli nüfus sayımı, asker olabilecekleri ve vergi kaynaklarını tesbit etmek için yapılmıştır.¹⁰⁷ Bu sayım Anadolu ve Trakya'da (Anadolu'da: Karaman, Adana, Sivas, Trabzon, Kars Çıldır, Cezair-i Bahr-i Sefid; Rumeli'de: Silistre Eyaletinde) yapılmıştır. Bu sayıma göre, bugünkü Türkiye topraklarında 7-7,5 milyon insan yaşadığı tesbit edilmiştir.¹⁰⁸

1844 nüfus sayımı; bütün Osmanlı ülkesinde, kadın ve erkeklere (müslüman ve hristiyan) nüfus kağıdı verilmesi amacı ile yapılmıştır. Bu sayıma görede Anadolu'da 10-10,5 ve bütün Osmanlı topraklarında 36,5 milyon insan yaşadığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁹ 1854 nüfus sayımında kazanç vergisini, 1856'da da vergi tesbiti (Anadolu ve Suriye'nin bir kısmında) amacıyla yapılmıştır. 1874'te, bütün Osmanlı ülkesinde kadın, erkek (Müslüman ve Hristiyan) nüfus sayısını belirlemek amacıyla yapılmış olup, bu sayım sonucuna göre Anadolu'da 12 milyon ve bütün ülkede 28,9 milyon insan yaşadığı kaydedilmektedir¹¹⁰.

1878'de Trablus ve Arabistan dışında bütün Osmanlı ülkesinde (Vilayetlerde) yapılmıştır. Bu tarihteki nüfus sayımı, muhtemelen doğum ve ölümlerin sayısı hesaplandıktan sonra (savaşta kayıplarda dahil edilerek), 1844 nüfus sayımı sonuç ve tahminleri temel alınarak yapılmıştır.¹¹¹

II. Abdülhamid devrinde, askere çok büyük ihtiyaç duyulması nedeni ile 1881 yılında ciddi bir nüfus sayımı yapılmışına karar verildi.

Nüfus sayımı ile ilgili nizamname hazırlanması işini "Şura-yı Devlet"e verdi. Bu daire tarafından "Sicil-i Nüfus Nizamnamesi" adı ile bir nizamname hazırlandı. Neticede 1882'de sayıma başlandı. Sayım işi 1890'da tamamlanmış olup, sonuçları 1893'te açıklandı. Bu sayım sisteminin özelliklerinden biri, kişileri nüfus siciline kaydetmektir. Bir diğer özelliği kaydedilen kişilerin fiziksel özellikleri, medeni ve sosyal durumlarıyla ilgili bilgilerde yer almaktaydı. Üçüncü ve çok önemli bir diğer özelliğide, kadınlarında nüfus siciline kaydedilmiş olmasıydı.

¹⁰⁷ Koray Başol, Demografi İzmir 1994, s. 43.

¹⁰⁸ Koray Başol, a.e.s. 43-44.

¹⁰⁹ Koray Başol a.e.s. 43.

¹¹⁰ Kemal Karpat, a.e. s. 121.

¹¹¹ Kemal Karpat, a.e. s. 121.

İkinci nüfus sayımı hazırladıkları 1902'de başladı. Bu sayımda nüfusla ilgili işlemler daha düzenli bir hale getirildi. Neticede nüfus sayımı 1903'te başlamış olup, 1907'de sonuçları açıklandı.

Osmanlı Devleti'nin, 1876-1911 arasında, Anadolu ve Rumeli (Eski Rumeli Eyaleti'nin'nin) genel nüfus durumunu, nüfus artış ve azalma sebeplerini yukarıda yer alan kaynaklara ve Osmanlı Devleti'nin nüfusu konusunda yaptığı tesbitlerden yararlanmak suretiyle tesbite çalışacağız. Anadolu ve Rumeli'nin nüfus durumunu il il ele alarak yukarıdaki amaca uygun olarak ortaya koymaya çalışacağız.

B- Anadolu'nun Nüfus Durumu

1. Adana

Adana vilayeti'nin nüfus sayımı ile ilgili kaynaklarının tamamı bir kaç güncelleştirilen kayıt sistemine dayandığı belirtilmektedir. 1878-1911 tarihleri arasında Adana Vilayeti'nin düzeltilmiş müslüman nüfusu ek 1-a da gösterilmiştir.¹¹²

Kaynaklara Göre Vilayet'in Müslüman Nüfusu

Kaynak	Kayda geçtiği tarih	Kayıtlı Nüfus
Arşiv Belgesi-1	1305	435 057
Nüfus Sayımı-1	1306	440 819
1313 İstatistik	1310	459 589
1312 Salname	1308	450436
1316 Salname	1314	486 713

1326 tarihli Adana Vilayeti salnamesinde de vilâyetin toplam nüfusu (müslim ve gayrimüslim)'nun 3885 525 olduğu görülmektedir.

1306 tarihli bir eserde vilayetin toplamı nüfusu 350 000 (4), 1325 tarihli bir diğer eserde de 422 000 kadar olduğu kaydedilmektedir.¹¹³

¹¹² Justin Mearthy, Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfusu Çev. İhsan Gürsoy Ank. Genelkurmay Basımevi 1995, s. 16.

¹¹³ Şemsettin Sami Kamus'ı Alam Adana Md.

1874 ve 1877/78 tarihlerinde Adana'nın Nüfus Durumu¹¹⁴

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
1874	282 466	41 594	324 372
1877/78	-	-	204 3 372

1882-1893 ve 1906/7 nüfus sayımlarında da vilâyetin müslim, gayrimüslim, kadın erkek ve toplam nüfus durumu aşağıda olduğu gibidir.¹¹⁵

	Müslim	G.Müslim	Kadın	Erkek	Toplam
1882-1883	325 352	70997	188308	208041	3964349

Vilâyet'in 1893 ve 1906 yıllarına ilişkin güncelleştirilmiş müslüman nüfus durumu ise; 1893'te 466703 ve 1906'da 540524 olarak tesbit edilmiştir.

2. Ankara

Ankara Vilayeti'nin merkez sancağı ile birlikte dört sancağı vardır (Ankara, Kayseri, Yozgat, Kırşehir). 1315 (1895/96) tarihinde İskilip ve osmancık kazaları Ankara Vilayeti'nden ayrılmıştır (bu kazalar Yozgat Sancağına bağlıydılar).

Kaynaklara göre Ankara Vilayeti'nin müslüman nüfusu¹¹⁶

Kaynaklar	Gerçek yıl	Kayıtlı nüfus
Arşiv Belgesi-2	1300	689 635
1308 Salnamesi	1304	723 247
1311 Salnamesi	1307	735 736
Nüfus sayımı	1308	749 046
1313 İstatistik	1313	895 196
1318 Salnamesi	1314	896 672
1325 Salnamesi	1322	1003 927
Nüfus Sayımı-2	1323	1011 556
Nüfus Sayımı-3	1324	1014 557

¹¹⁴ Kemal Karpat, Ottoman Population 1830-1914 Demographic an Sosial Charactenstics, The University of Wisconsin press Madison 1982 s. 117, 120-121).

¹¹⁵ Kamel Karpat, a.e.s. 124-127, 162-163.

¹¹⁶ Jutin Mecarthy a.e. s. 29.

1306 tarihli bir eserde Ankara Vilayeti'nin nüfusu konusunda şu bilgiler verilmektedir: Vilâyetin toplam nüfusu 850 000 olup, bununun 780 000'i müslüman, 70 000 kadarı Rum, Ermeni, Katolik ve protestan (Bunların hemen hepsi Türkçe bilmektedirler), 400 kadarı Yahudi, 2200 kadarı (Çingene olup bir kısmı müslüman bir kısmı hıristiyandı. Ankara Merkez sancağı hakkında da şu bilgiler verilmektedir: sancağın onbir kazası olup, 210 000 kadar nüfus olduğu kaydedilmektedir. Bu nüfusun onbin kadarının hıristiyan olduğu belirtilmektedir.¹¹⁷

Hicri 1328 tarihli bir diğer eserde: Ankara vilayeti nüfusunun 932 800 olduğu kaydedilmektedir. Önemli şehirlerin Merkez Nüfusları; Ankara'nın 45 000, Kayseri'nin 72 000, Kırşehir'in 8500 ve Çorum'un 6000 kadar nüfusları olduğu belirtilmektedir.

Ankara Vilayeti'nin 1874 ve 1877/78 deki Nüfus Durumu¹¹⁸

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
1874	849 432	155 046	1004478
1877/78	-	-	282799

¹¹⁷ Şeamsettin Sami a.e. 1.C. 440-442.

¹¹⁸ Kemal Karpat a.e. s. 117, 120-121.

1907 Tarihli Anakara Vilâyet Salnamesine göre Vilâyet'in Nüfus Durumu¹¹⁹

Kaza Adı	Müslim	Hıristiyan	Toplam
Osmancık Kazası	29016	66	29082
Sungurlu Kazası	31875	2004	33879
İskilip Kazası	48781		48781
Çorum Kazası	54673	826	55499
Develi Kazası	25423	15406	408289
Kayseri Kazası	111225	54187	165412
Yabanabat Kazası	55098		55098
Kalecik Kazası	45554	696	46250
Balâ Kazası	31459		31459
Haymana Kazası	30679	140	30819
Mecidiye Kazası	19151	5	19156
Avanos Kazası	22973		22973
Keskin Kazası	46169	2088	48257
Kırşehir Kazası	71863	714	72577
Akdağ Kazası	36123	10924	47047
Boğazlıyan Kazası	62502	12616	75118
Beypazarı Kazası	22956		22956
Ayaş Kazası	23634		23634
Sivrihisar Kazası	32458	4177	36635
Mihalıcık Kazası	21458	310	21768
Nallıhan Kazası	15989	923	16912
*Toplam	839059	105082	944141

* Müslüman erkek nüfusu 427257, Kadın nüfusu 411802 kadardır.

¹¹⁹ 1907 Ankara Vilâyet Salnamesi.

1882-1893 ve 1906 nüfus sayılarında vilâyet'in müslim ve gayrimüslim, kadın ve erkek nüfusu:¹²⁰

	Müslim	Gayrimüslim	Kadın	Erkek	Toplam
1893	735166	111966	417245	429887	847132
1906	1011566	145565	555576	601555	1157131

Ek 1-b'de görüldüğü gibi bu tarihlerde (1893 ve 1906/7) tarihlerinde güncelleştirilmiş müslüman nüfusu 1893'te 822 744, 1906'da da 1195960 kadardır.

3. Aydın

Aydın vilayeti nüfusuna ilişkin olarak, 1325 tarihli Hüdavendigâr salnamesinde olduğu gibi Aydın Vilayeti nüfusuna ilişkin hiçbir salnamesinde daha önceki yıllara ait, topluca bir bilgi yoktur. Aydın Vilayeti salnamelerinde vilayet nüfusuna ilişkin verilen bilgiler Ankara Vilayet salnamelerinden daha tutarlı olduğu kaydedilmektedir.¹²¹

Aşağıdaki yer alan kaynak ve eserlere göre çeşitli tarihlerdeki Aydın vilayetinin müslüman nüfusu

Kaynaklar	Ait olduğu il	Kayıtlı Nüfus ¹²²
1304 Salnamesi	1301	1045 247
1305 Salnamesi	1302	1091 129
1308 Salnamesi	1305	1118 496
Nüfus Sayımı I	1305	1119 313
1311 Salnamesi	1308	1168 935
1312 Salnamesi	1309	1175 637
1313 Salnamesi	1310	1184 876
1315 Salnamesi	1312	1202 175
1316 Salnamesi	1313	1221 946
1317 Salnamesi	1414	1234 718
1320 Salnamesi	1317	1270 355
1321 Salnamesi	1318	1295 676
1323 Salnamesi	1320	1313 011
1326 Salnamesi	1323	1314 987

¹²⁰ Kemal Karpat a.e. s. 126-127, 162-163.

¹²¹ Justin Mecarthy a.e. s. 13.

¹²² Jutin Mecarthy a.e. s. 13.

1306 tarihli bir eserde, Aydın vilayeti'nin toplam: nüfusunu 1251629 olarak göstermektedir. Bu nüfusun 1100000 müslüman olduğunu, tahminen 150000 kadarında hıristiyan ve yahudi olduğu belirtmektedir. Bu arada büyük kısmı İzmir kasabasıyla diğer şehirlerdeki Rumlardan başka hemen hepsinin Türkçe konuştuklarını kaydetmektedir.¹²³ Ayrıca Hicri 1325 tarihli bir diğer eserde de İzmir Vilayeti toplam nüfusunun (müslim ve gayrimüslim) 1396500 olup önemli şehirlerinden İzmir 23000, Aydın 36500, Manisa 50000, Muğla 15000 ve Denizli'nin 12000 kadar nüfusları vardır.¹²⁴

1874 ve 1877/78 yıllarındaki Nüfus Durumu¹²⁵

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
1874	600000	380000	980000
1877	-	-	372022

¹²³ Şemsettin Sami a.e. 1.C. s. 513.

¹²⁴ Binbaşı Mehmed Nasrullah, Kolağası Mehmed Rüştü, Mülazim Mehmed Eşref, Memalik-1 Mahrusa-i Şahane'ye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas İst. 1325. S. 49.

¹²⁵ Kemal Karpat a.e. s. 117, 120-121.

1326 Tarihli Vilâyet Salnamesine Göre Vilayet'in Din, Cinsiyet, Müslim ve Gayrimüslim Nüfus Durumu¹²⁶

Sancak Adı	Cemaat Adı	Yerli		Yabancı		Toplam
		K	E	K	E	
İzmir Sancağı	Müslüman	152740	157939	5165	9347	325191
	Hıristiyan	124018	128977	10473	14179	277657
	Musevi	12141	12364	247	250	25002
						Sancak toplamı
						627850
Aydın Sancağı	Müslüman	108472	106958	645	1315	218390
	Hıristiyan	12618	14237	1087	2537	30359
	Musevi	1402	1427	81	105	3025
						Sancak toplamı
						250984
Menteşe Sancağı	Müslüman	86269	84114	1688	1819	173890
	Hıristiyan	8493	8021	446	1217	17177
	Musevi	437	501	241	363	1529
						Sancak toplamı
						192596
Denizli Sancağı	Müslüman	122233	122861	800	1023	256957
	Hıristiyan	1573	1806	290	5567	4125
	Musevi			20	20	40
						Sancak toplamı
						251122
Saruhan Sancağı	Müslüman	170990	174786	1492	2865	350133
	Hıristiyan	23250	23796	776	1982	49804
	Musevi	1659	1665	62	99	3485
						Sancak toplamı
						403422
Toplam	Müslüman	640704	646658	9790	16409	1313561
	Hıristiyan	168952	176827	13072	20481	379332
	Musevi	15646	15927	651	817	33041
Genel Toplam		82553	839412	23313	37707	1725934

¹²⁶ Hicri 1326 Aydın Vilayeti Salnamesi

18893 ve 1906 nüfus sayımlarına göre vilayetin müslim, gayrimüslim, kadın, erkek ve toplam nüfusu¹²⁷

Müslim	Gayrimüslim	Kadın	Erkek	Toplam	
1893	979992	430432	687181	723243	1410424
1906/7	1331552	396029	842711	884810	1727552

Ek 1-c'de bu tarihlerde (1893, 1906) vilayetine güncelleştirilmiş müslüman nüfus durumu: 1893'te 1450095 ve 1906'da 1650559'dur.

4. Bitlis Vilayeti

Bitlis, Mamüratülaziz ve Diyarbakır vilayetlerine bağlı sancaklar, sık sık bu vilayetler arasında el değiştirdiği kaydedilmektedir. Bu sınır değişimleri çok defa devlet salnamelerinde yer almazdı. Devlet vilayet salnamelerinde hangi bölgelerin, hangi vilayet sınırları içinde yer aldığı konusunda çelişkili kayıtlara raslandığı belirtilmektedir.

1293, 1294, 1299 ve 1302 tarihli Diyarbakır salnamelerinde, Diyarbakır vilayetine bağlı sancaklar aşağıda olduğu gibi gösterilmektedir.

1293 salnamesinde: Diyarbakır, Mamüratülaziz, Malatya, Siirt ve Mardin.

1294 Salnamesinde: Malatya, Mardin ve Siirt.

1294 Salnamesinde: Mardin, Ergazi ve Malatya.

1302 Salnamesinde, Mardin, Ergazi

Daha sonraki yıllarda Malatya Mamüratülaziz'e, Siirt'te Bitlis vilayetine bağlanmıştır.¹²⁸

Nüfus Sayımı-1 olarak isimlendirilen 1311 sayımı, idari sınırlar yönünden tamamının yanlış olduğu ileri sürülmektedir. Bu sayımda Mamüratülaziz vilayetine ait dört kaza gösterilmektedir. Bunlar; Mamüratülaziz, Malatya, Hozat ve Malazgirt'tir. Diğer hiç bir belgede bu vilayetine sınırlarını gösterir bir bilgi yoktur. Bir kısım kazalar sancak olarak gösterilirken bazı sancaklar da hiç yazılmamıştır.

Bitlis Mamüratülaziz ve Diyarbakır vilâyetlerinin Birleşik Nüfusu:

¹²⁷ Kemal Karpat a.e. s. 122-123, 163.

¹²⁸ Justin Mearthy, a.e. s. 30.

Yıl	Nüfus
1295 (1878)	1114862
1296 (1878-79)	1125544
1297 (1879-80)	1136344
1298 (1880-82)	1147262
1299 (1881-82)	1158300
1300 (1882-83)	1169461
1301 (1883-84)	1180744
1302 (1884-85)	1192153
1303 (1885-86)	1203689
1304 (1886-87)	1215352
1305 (1887-88)	1227147
1306 (1888-89)	1238763

Burada üç vilayetin nüfusunu birlikte gösterilmesindeki sebep, sözü edilen vilayet sınırlarının kesin olarak belli olmamasındandır. 1306 (1888-89)'dan sonraki devlet salnamelerinde, bu vilayetlerin sınırları belirtilir.

Bitlis vilayeti'nin çeşitli kaynak ve eserlere göre değişik tarihlerdeki nüfus durumu¹²⁹:

Kaynak	Yıl	Kaynaktaki Nüfus	Düzeltilmiş Nüfus
Arşiv Belgesi-1	x	167213	220454
Nüfus Sayımı-1	x	167054	220244
Arşiv Belgesi-2	x	167054	220244
Arşiv Belgesi-8	x	167055	220245
Nüfus Sayımı-2	x	197906	260919
1310 Salname	1305	204941	270194
1316 Salnamesi	1305	204941	270194
1313 İstatistik	1311	224772	296339
Nüfus Sayımı-3	1316	246047	324388
1330 Nüfus-i	1330	309999	408749

1306 tarihli bir eserde Bitlis vilayeti'nin dört sancağı olup (Bitlis, Muş, Sard ve Genç Sancakları) nüfusunun 300000 olduğu belirtilmektedir.¹³⁰

¹²⁹ Justin Mecanthy a.e. s. 39-40.

¹³⁰ Şemsettin Sami a.e. 2.C. s. 1240.

Hicri 1325 tarihli bir diğerk kaynaktada vilâyetin toplam nüfusunun 389700 olduğu ve önemli şehirlerinden Bitlis 38900, Sard 15000 ve Muş 27000 kadar nüfusları olduğu belirtilmektedir.¹³¹

Bitlis vilâyeti'nin 1893 ve 1906 yıllarındaki nüfus durumu konusunda Kemal Karpat, aşağıdaki dökümü vermektedir.

Yıl	Müslüman	Gayrimüslim	Kadın	Erkek	Toplam Nüfus
1893	276998	167054	122632	154366	176998
1906	297660	197906	133176	164534	297660

5. Diyarbakır

Çeşitli kaynak ve eserlere göre değişik tarihlerdeki nüfus durumu¹³²

Kaynak	Yıl	Nüfus	Düzeltilmiş Nüfusu
1293 Salnamesi	x	611121	690459
1297 Salnamesi	x	219120	249008
Arşiv Belgesi 1	x	240574	292827
Nüfus Sayımı 1	x	289591	352590
1312 Salnamesi	1308	314720	383077
Nüfus Sayımı 2	1309	315569	401485
1313 İstatistiği	1310	329843	401676
1317 Salnamesi	1310	330000	401676
1321 Salnamesi	1317	375528	457093

Ayrıca vilâyetin toplam nüfusu'nun, 1308 (1892) tarihli salnamede 469514¹³³; 1325 tarihli bir eserde 471500¹³⁴; 1306 tarihli bir diğerk eserde de 479462 olduğu kaydedilmektedir.¹³⁵

¹³¹ Justin Mearthy a.e. s. 34.

¹³² 1308 (1892) Diyarbakır vilâyeti salnamesi.

¹³³ Mehmet Nasrullah a.e. s. 84.

¹³⁴ Şemsettin Sami a.e. Diyarbakır Md.

¹³⁵ Justin Mearthy a.e. s. 117, 120-121.

Vilayetine 1874 ve 1877/78 tarihlerindeki Nüfus Durumu¹³⁶

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
1874	458288	250000	708288
1877/78	-	-	409000

1893 ve 1906 tarihli Nüfus sayımları sonuçlarına göre vilayetin müslim, gayrimüslim, kadın, erkek ve toplam nüfusu¹³⁷

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Kadın	Erkek	Toplam
1893	28951	79453	176108	192856	368964
1906	315596	77109	180807	211898	392705

Bu tarihlere ilişkin olarak vilayetin düzeltilmiş müslüman nüfusu: 1893'te 507898, 1906'da 556284 kadardır.

6. Erzurum

1306 (188-89) yılında, Kelkit ve Şiran Kazaları Mamüratülaziz vilayeti'nden ayrılarak Erzurum Vilayetine bağlanmışlardır.

Aşağıda yer alan kaynaklara göre vilayet'in çeşitli tarihlerdeki kayıtlı müslüman nüfus¹³⁸

Kaynaklar (1)	Ait olduğu yıl	Kayıtlı M. Nüfusu
1299 T. salname	1294	427710
Arşiv Belgesi-1	1305	441686
Arşiv Belgesi-2	1305	442055
1310 T. salname	1307	445074
Nüfus Sayımı-1	1307	445548
1313 T. İstatistik	1309	513446
1312 Salname	1309	514829
1315 Salname	1312	515861
1317 Salname	1314	510822
1318 Salname	1315	538402
Nüfus Sayımı-2	1316	551505
Nüfus Sayımı-3	1326	632668

1288 tarihli Erzurum vilayet salnamesinde, Erzurum vilayeti'nin toplam nüfusunun 401080 olup, bunun sancaklara göre dağılımı aşağıda olduğu gibidir.¹³⁹

¹³⁶ Justin Mearthy, 132-135, 164-165.

¹³⁷ Justin Mearthy a.e. s. 38.

¹³⁸ 1288 Tarihli Erzurum vilayeti salnamesi.

¹³⁹ Şemsettin Sami a.e. 1.C. s. 83.

Sancak	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
Erzurum San.	86901	39681	116582
Erzincan San.	52251	11966	64217
Kars San.	19580	2484	22064
Bayezid San.	23225	5505	28730
Van San.	41722	39896	81618
Muş San.	47765	40104	87869
Toplam	271444	129236	401080

1306 tarihli bir eserde, vilayetin toplam nüfusunun (müslim ve gayrimüslim) 582753 olup, bu nüfusun 474129'nün müslüman, 109835'inin Ermeni olduğu kaydedilmektedir.¹⁴⁰

Hicri 1326 tarihli bir diğer eserde vilayetine toplam nüfusunun 645700 olup, önemli şehirlerinden Erzurum'un 39900 Erzincan'ın 23000 ve Bayezid'inde 23000 kadar nüfusları olduğu kaydedilmektedir.¹⁴¹

Vilayetin 1874 ve 1877/78'deki nüfus durumu

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
1874	624346	260840	8851885
1877/78	-	-	432832

1310-1312 Erzurum Salnamesine göre nüfus'un sancaklara dağılımı¹⁴²

Sancak Kaza Adı	Köy Sayısı	Nahiye Sayısı	Hane Sayısı	Müslüman		Ermeni		Diğer Unsurlar	Toplam
				K	E	K	E		
Erzurum San.									
Erzurum Kaza.	50		7368	13477	13126	5000	4891		
	180			22778	23896	9383	10190		
Bayburt Kazası	164	14	9131	20772	24166	5502	4875		

¹⁴⁰ Mehmet Nasrullah a.e. s. 75.

¹⁴¹ 1310-1312 Erzurum vilayet salnamesi.

¹⁴² Justin Mecarthy a.e. s. 124-125, 162-163.

Kığı Kazası	417	15	7950	14154	20168	5511	7372		
Hınıs Kazası	230	12	4652	8563	8671	3779	4970		
Pasinler Kazası	222	17	7464	12624	20669	2897	4009		
Tortum Kazası	149	13	7595	11114	24731	569	588		
Keskin Kazası	70	12	6353	14356	15392	339	386		
Ispir Kazası	142	12	5281	15568	16590	1157	1229		
Sancak Toplamı				133406	167409	34137	38510	10419	383881
Erzincan Sancağı									
Erzincan Kazası	152	11	11368	26613	24492	6658	6815		
Kemah Kazası	75	7	3195	7422	7671	6123	2348		
Karıçay Kazası	61	5	1954	5845	5409	1617	1353		
Refahiye Kazası	159	8	3286	10951	11122	859	1179		
Pülümür Kazası	91		1964	3805	4000	580	608		
Sancak Toplamı			54226	52754	15886	12386	12303	1088	136257
Bayazıt Sancağı									
Bayazıt Kazası	113	2	3121	7474	9023	945	968		
Diyadin Kazası	94	3	1869	5445	6306	141	212		
Karakilise Kazası	55	3	1401	4513	6971	1072	1351		
Tutak Kazası	95	1	2498	1843	5538	112	112		
Eleşkirt Kazası	126	7	3682	8121	11009	1865	2153		
Sancak Toplamı			38396	38847	4135	4806	1484	87662	
			215028	259010	54158	55619	12991	597553	

1893 ve 1906/7 tarihli sayımları sonuçlarına göre vilayet'in müslim, gayrimüslim, kadın, erkek ve toplum nüfusu¹⁴³

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Kadın	Erkek	Toplam
1893	445542	103483	256770	302255	559025
1906	551506	124349	313210	362645	675855

Aynı tarihlere ilişkin vilayetin düzeltilmiş müslüman nüfusu 1893'te 637224 ve 1906 tarihinde de 747 336'dır.

7. Halep vilâyeti

Halep vilâyeti coğrafi bakımdan dağlar, yüksek ve alçak çöl alanlarından meydana gelmiştir. Halep'te müslümanlar kuzey kesimde, müslüman Türkler Maraş, Urfa sancakları ile Halep sancağının kuzeyinde, Türk ve Araplar karışık bir şekilde ve güneyde Bedevi araplar oturmaktaydı.¹⁴⁴

Halep vilâyetinin nüfusunu tesbitte, göçebe topluluklarının sorun olduğu ve Halep Salnamelerinin bir kısmında göçebe topluluklarının nüfusları konusunda bir bilgi olmadığı belirtilir. (Göçebelerin büyük çoğunluğu bölgenin güneyinde toplanmışlardı). Vilâyet nüfusunun tesbitinde zorluklardan bir diğeri, Vilâyet sınırlarının sık sık değişmesidir. 1302 (1884-1885)'de zor, 1306 (1889) da Meskeni sancakları ayrılmış, Rakah (1889) ilave edilmiştir. 1328'de Urfa ayrılarak müstakil soncak olmuştur. Yine 1328'de Viranşehir Halep'ten ayrılarak Diyarbakır'a bağlanır. 1831'de de Maraş Sancağı ayrılarak müstakil olmuştur.

Vilayet nüfusunun tesbitindeki bir diğeri zorlukta bazı kararların nüfusuna ilişkin çok az bilgi olmasıdır.¹⁴⁵

¹⁴³ Justin Mearthy a.e. s. 25.

¹⁴⁴ Justin Mearthy a.e. s. 27.

¹⁴⁵ Justin Mearthy a.e. s. 28.

Çeşitli Kaynak Ve Eserlere Göre Halep Vilayetinin Güncelleştirilmiş Müslüman Nüfus Drumu.¹⁴⁶

Kaynaklar	Ait olduğu yıl	Kayıtlı Nüfusu	Düzeltilmiş Nüfusu
Arşiv Belgesi-1	1294	63416	777656
Arşiv Belgesi-2	1294	63416	777656
Arşiv Belgesi-8	1294	63416	777656
1299 Salnamesi	1295	675822	787062
1305 Salnamesi	1303	664677	779134
1307 Salnamesi	1303	664677	779134
1309 Salnamesi	1305	660651	774515
1310 Salnamesi	1306	658330	771694
Nüfus Sayım-1	1309	684599	802487
1313 İstatistik	1313	718895	842689
1315 İstatistik	1311	698494	818745
1317 İstatistik	1313	712585	835292
1318 İstatistik	1314	734581	861076
1319 İstatistik	1315	742760	870663
Nüfus Sayımı-2	1318	750212	879396
1322 Salnamesi	1318	764429	896064
1324 Salnamesi	1320	771400	904235
1330 Nüfus-ı Umumi	1331	576 320	675562

Hicri 1306 tarihli bir eserde Halep vilayetinin toplam nüfusunun 776652 olduğu, bu nüfusun 675555'inin müslüman, 93049 hıristiyan ve 9549'ininde Yahudi olduğu kaydı yer almaktadır.¹⁴⁷ Hicri 1326 tarihli bir diğer eserde de Halep vilayeti toplanan nüfusu 995800 olduğu ve önemli şehirlerinden Halep 130000, Maraş 52000 ve Urfa da 55000 nüfusu sahip olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Şemsettin Sami a.e. 3.C. s. 1973.

¹⁴⁷ Mehmet Nasrullah a.e. s. 89-90.

¹⁴⁸ Kemal Karpat a.e. s. 117,120-121.

Vilayetin 1874 ve 1877/78 Tarihlerindeki Nüfus Durumu:¹⁴⁹

Yıl	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1874	461338	77973	539311
1877/78	-	-	296760

1893 ve 1906 tarihli Nüfus sayımı sonuçlarına göre vilayetin Müslim, Gayrimüslim, Kadın, Erkek ve Toplam nüfusu¹⁵⁰

Yıl	Müslüman	Hristiyan	Kadın	Erkek	Toplam
1893	744599	34115	388083	399631	787714
1906	740208	127471	416079	451660	867679

Yukarıdaki tarihlere ilişkin olarak vilayet'ine düzeltilmiş müslüman nüfusu 1893'te 825525 ve 1906/7'de de 947951 kadardır.

8. Hüdâvendigar (Bursa)

Batı Anadolu'da yer alan Hüdâvendigar vilayeti, Bursa, Ertuğrul (Bilecik), Kütahya, Afyonkarahisar-sahip (Afyon), Karesi sancakları ile İzmit ve Biga (Kale-i Sultaniye gibi müstakil sancaklardan oluşan bir vilayettir.

Hüdâvendigar vilayet salnamelerinde yer alan nüfus bilgileri diğer vilayet salnamelerinden daha da tutarlı olduğu belirtilmektedir.¹⁵¹ 1325 yılına ait Bursa vilayeti salnamesi, bütün vilayet salnameleri arasında tek olup, 1325 yılına ait olan salnamede, bu vilayet'in daha önceki salnamelerinde yer alan nüfusa ilişkin tesbitler bu salnamede bir cetvel halinde verilmiştir.

Hicri 1287-1325 Tarihleri Arasında Bursa Vilayeti Nüfusu¹⁵²

Sene Hicri	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
1287	817076	190800	1007876
1296	837212	173954	1011166
1306	1038761	189830	1228591

¹⁴⁹ Kemal Karpat a.e. s. 132-133, 164-165.

¹⁵⁰ Kemal Karpat a.e. s. 117, 120-121, 132-133, 164-165).

¹⁵¹ Justin Mearthy a.e. s. 8,9.

¹⁵² 1325 Hüdâvendigar vilayeti salnamesi.

1312	1160011	207862	1367873
1313	1166115	212397	1378512
1314	1191405	214629	1406034
1315	1200012	214146	1414158
1316	1233884	224148	1458032
1317	1269673	227693	1497376
1318	1261604	229730	1491334
1319	1267385	232653	1500038
1320	1267485	234739	1502124
1321	1279478	231233	1510711
1322	1295498	238779	1533277
1323	1359612	239355	1598967
1324	1430498	260779	1691277
1325	1430198	260629	1690827

1296 (1878-79) ve 1306 (1888-89), 1324(1906-07) ve 1330(1911-12) yılları arasında büyük nüfus farkları olduğu görülmektedir. Bu farklar idari sınırlardaki değişmelerden kaynaklanmaktadır. Örneğin Balıkesir'e bağlı karasi, Eyaleti, 13067daki Karasi ve Biga sancaklarına ayrılmıştır. Daha sonra karesi sancağı, Hüdavendigâr vilayetine bağlanmış; Biga ise müstakil sancak olmuştur. 1324-1332 yılları arasında, Eskişehir, Karahisar-i Sahib, Karesi ve Kütahya sancakları Hüdavendigâr vilayet'inden ayrılarak müstakil sancak yapılmışlardır.¹⁵³

¹⁵³ Justin Mearthy a.e. s. 10.

Çeşitli kaynaklara göre Hüdavendigâr vilayeti'nin kayıtlı müslüman nüfusu

Kaynak ¹⁵⁴	Geçerli yıl	Kayıtlı Nüfus	Düzeltilmiş Nüfus
1306 Salname	1353	1038761	1173592
Nüfus sayımı: 1	1306	1132763	1279796
1311 Salname	1308	1155580	1305574
1312 Salname	1309	1160011	1310580
1314 Salname	1311	1191405	1346049
1316 Salname	1313	1233884	1394042
1313 Salname	1313	1234304	1394517
1317 Salname	1314	1269683	1434488
1321 Salname	1318	1279478	1445554
1322 Salname	1319	1295498	1463654
1323 Salname	1320	1359612	1535090
1324 Salname	1321	1430498	1616177
Nüfus Sayımı: 2	1321	1430498	1616177
Nüfus Sayımı: 3	1328	1073369	1212692
1330 Nüfus-i umumi	1330	474114	335654

Yukarıdaki cetvelde yer alan salnameler, nüfus sayımları ve arşive geçmiş nüfus kayıtları, hicri yıl olarak 1295 (1878)'den 1333(1913-1914)'e kadar ki döneme ilişkin bir nüfus istatistiği çıkarmak için kullanılmıştır. Burada güvenilir olan nüfus rakamları seçilerek, ait olduğu yıllara yerleştirilmiştir. Birbirini izleyen yıllardaki nüfus artışları hesaplanarak, bir oran tesbit edilmiş ve araya giren her yıla uygulanmak suretiyle, yıllara ait bir nüfus tahmini yapılmıştır. Ancak bölge ile ilgili bir işlemin yayınlamasında sınır değişikliklerine ilişkin bilgilerin bilinmesi gereklidir. 1306 tarihli Hüdavendigâr salnamesi, esas itibarıyla 1303 yılına ait nüfusu ifade eder; ancak 1303 yılındaki Hüdavendigâr vilayeti'nin nüfus alanını ifade etmez. Tesbit edilen sayı daha çok 1306 yılında Hüdavendigâr vilayetine katılan kısımların, 1303 yılındaki nüfusunu ifade eder.¹⁵⁵ Hüdavendigâr vilayetinin 1303 tarihindeki nüfusunu bulmak için 1306 yılı sonlarında bu vilayete katılan Karasi sancağı nüfusunu bu rakamdan çıkarılması gerekir.

¹⁵⁴ Justin Mearthy a.e. s. 10-11.

¹⁵⁵ Justin Mearthy a.e. s. 11.

Hicri 1324 Tarihli Bir Kaynağa Göre Vilayet'in Nüfus Durumu¹⁵⁶

Sancak ve Kaza Adı	Müslüman	Rum	Ermeni	Musevi	Toplam		Genel Toplam
					K	E	
Merkez Sanca							
Bursa Kaz.	101913	23434	2529	3514	68312	69341	137653
Mudanya Kaz.	7223	12759	54	58	11465	12650	24115
Gemlik Kaz.	14516	7539	1918		11855	13186	25041
Pazarlık Kaz.	11694		21546		15950	17447	33397
Kırmastı Kaz.	53718	1324	915	159	27000	29116	56116
Mihaliç Kaz.	24973	9279	887	29	16743	18496	35239
Atranes Kaz	45704				22576	23128	357265
Merkez Sancağı Top.	259741	58332	32940	3760	173901	173364	357265
Ertuğrul San.	58041	9571	7589	35	37333	37566	75899
Bilecik Kaz.	58041	9571	7589	35	37333	37566	75899
Söğüt Kaz.	49585	1885	7322		29260	29753	59313
İnegöl Kaz.	53152	34	9868	101	29072	31311	60383
Yenişehir Kaz.	40329	2913	2021	3	21727	23579	45306
Ertuğrul Sancağı top.	201147	14403	23800	139	117392	123209	240601
Kutahya San.							
Kütahya Kaz.	132780	5094	2689		70202	71208	14141
Uşak Kaz.	85594	2494	1004		44471	44674	89145
Eskişehir	84051	2303	3427	151	33045	37835	90880
Simav	39227	187	2		20141	19675	39816
Gediz	38480	5	6		19052	19439	38391
Kutahya San. Top.	380533	10083	7128	151	196911	202831	399742
Karahisar San.							
Karahisar Kaz.	89128	59	6271	7	46887	48589	95476
Sandıklı Kaz.	91482	392	149		45800	46223	92023
Bolvadin Kaz.	38007	3	8		18847	19171	38018
Azizye Kaz.	39764	114	74		19375	20577	39952
Toplam	258381	528	6502	7	130909	134560	265469
Karahisar San.							
Balıkesir Kaz.	121610	1556	2574		61607	64133	125740
Bandırma Kaz.	36976	11073	3879		26449	28029	45478
Eydek Kaz.	13930	29211	952	248	22069	23107	45176
Gönen Kaz.	32878	1963	44		16615	18270	34885
Edremit Kaz.	30879	9515			19489	20937	40426
Burhaniye Kaz.	19541	3959	29	32	11180	12349	23529

¹⁵⁶ 1324 Tarihli Hüdavendigâr vilayetli salname.

Ayvalık Kaz.	89	23220			11515	11894	23309
Sındırğı Kaz.	22981	979	8		13980	13988	27968
Balya Kaz.	47813	1506	9		25694	26995	52689
Toplam Kaz.	47813	72982	7495	270	208598	219602	428200
Vilayetin Genel Top.	1430498	166368	77865	4337	827711	823566	1691277

Bu genel toplam içinde diğer unsunların nüfuslarında katılmıştır.

Hicri 1325, tarihli eserde Bursa vilayetinin toplam nüfusu 1625800 olarak gösterilmektedir. Vilayetin önemli şehirlerinden Bursa 76300, Bilecik 5000, Kütahya 22000, Afyonkarahisar 17500 ve Balıkesir 20000 kadar nüfusları olduğu kaydedilmektedir.¹⁵⁷

1306 tarihli bir eserde, Hüdavendigâr vilayetinin nüfusu konusunda şu bilgileri vermektedir. 1303 ve 1307 tarihli salnamelere atıfta bulunarak, 1303 tarihli salnamede vilayetin toplam nüfusunun 800, 1307 tarihli salnamede de vilayetin toplam nüfusunun 1500000 olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca bu nüfustan 68 bini Rum 23 bini Ermeni geri kalanının kamilen Türk ve müslüman olduğunu ve bu nüfusun dışında son senelerde 150 bin kadar göçmen nüfusu yerleştirildiği de kaydedilmektedir.

Rumeli vilayetin 1874 ve 1877/78 Tarihlerindeki Nüfus Durumu.¹⁵⁸

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
1874	838494	191750	1030244
1877/78			365985

1883, 1906/7 Tarihli Nüfus Sayımları Sonuçlarına Göre Vilayet'in Müslim, Gayrimüslim, Kadın, Erkek ve Toplam Nüfusu¹⁵⁹

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Kadın	Erkek	Toplam N.
1893	1132963	202921	664116	671768	1335884
1906	1430498	260779	827711	863566	1691277

¹⁵⁷ Şemsettin Sami a.e. 3.C. s. 2026.

¹⁵⁸ Mehmet Nasrullah a.e. s. 50-52.

¹⁵⁹ Kemal karpaz a.e. s. 132-133, 162-163.

9. Kastamonu

Karadeniz kıyısına sınırı olan Kastamonu daha çok iç kısımlara doğru uzanmaktadır. Vilayet'in merkez sancağı ile birlikte üç sancağı (Kastamanu, Bolu ve Sinop) vardır.

Aşağıda Yer Alan Kaynaklara Göre Vilayetin Nüfus Durumu¹⁶⁰

Kaynak (s.17 Jus.)	Yıl	Kaynaklardaki Nüfus	Düzeltilmiş Nüfus
1294 Salname	1291	802312	937261
İst. U. Register	1295	845940	988227
İst. U. Register	1296	851468	994645
1306 Salname	1309	919703	1086721
Nüfus Sayımı: 1	1306	929300	1098061
1311 Salname	1309	958146	1132145
1312 Salname	1310	925244	1093268
1318 İstatistik	1311	922180	1089648
1314 Salname	1308	945192	1116839
1317 Salname	1314	959670	1133946
1321 Salname	1319	1001723	1183636
Nüfus Sayımı: 2	1326	1072240	1266959
Nüfus Sayımı: 3	1928	696466	822944
1330 Nüfusu Umumi	1332	737302	871196

Hicri 1325 tarihli bir başka eserde vilayetin toplam nüfusunun 961200 olduğunu, vilayetin önemli şehirlerinden Kastamonu'nun 25600, Bolu'nun 10060, Sinop'un 900 bin ve Kengri (Çankırı)'nın 5000 kadar nüfusları olduğu kaydedilmektedir.

1319 Tarihli Bir Kaynağa Göre'de Vilayetin Nüfus Durumu¹⁶¹

¹⁶⁰ Justin Mearthy a.e. s. 17.

1319 Senesi Mart ayı başından Kastamonu Vilayet Nüfusu*

Kaza Adı	Hane	İslam		Rum		Ermen		Toplam		Genel Toplam
		K	E	K	E	K	E	K	E	
Kastamonu Kaz.	12649	31374	32095	1017	908	466	459	32867	33462	66329
İnebolu Kaz.		32472	31558	1158	1231	19	17	33669	32806	66455
Safranbolu K.		27259	28341	1786	1781			29045	30122	59167
Taşköprük Kaz.		22547	23298	20	42	385	391	22952	23731	46673
..		21644	21550	6	3	101	120	21761	21673	43434
Araç Kaz.		19111	19123	4	5	1	7	19116	19130	38251
Tosya		12682	12763	285	294	35	36	13002	13093	26095
Cide Kaz.		20886	20578	18	20			20904	20595	41502
Kastamonu		187995	189306	4294	4284	1007	1030	193296	194620	387916
Sancağı Top.										
Bolu San.		165291	172436	1029	1056	967	1015	167287	184507	341794
Kengari San.		75705	76681	467	544	203	192	76375	77417	153792
Sinop San.		65948	68361	467	544	203	192	76375	733131	144064
Vilayet Top.		494939	506784	9184	9384	3586	3689	507709	519857	1027566

* Tablodaki nüfus dökümü 1319 tarihli Kastamonu vilayet salnamesinden alınmıştır (s. 379).

Vilayet'in 1874 ve 1877/78 Tarihlerindeki Nüfus Durumu¹⁶²

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
1874	757785	16426	774212
1877/78	-	-	422906

1893 ve 1906 Tarihli Nüfus Sayımları Sonuçlarına Göre Vilayet'in Müslim, Gayrimüslim, Kadın, Erkek ve Toplam Nüfusu¹⁶³

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Kadın	Erkek	Toplam
1893	929300	19681	465452	483529	948981
1906	1088137	32870	539123	582393	1121007

¹⁶¹ 1319 tarihli Kastamonu vilayeti salnamesi.

¹⁶² Kemal Karpat a.e. s. 117, 120-121.

¹⁶³ Kemal Karpat a.e. s. 138-141, 164-165.

1324 yılında Ermenek kazası Konya vilayetine katılır. Bunun dışında 1331'e kadar vilayetin sınırlarında bir değişme olmaz.

Konya vilayeti'nin merkez sancağı ile birlikte dört sancağı vardır (Konya merkez sancağı, Hamitabat (Isparta), Teke (Antalya) ve Burdur).

Aşağıda yer alan kaynaklara göre müslüman nüfusu

Kaynak ¹⁶⁸	Ait olduğu yıl	Kayıtlı Nüfus	Düzeltilmiş Nüfus
1299 Salnamesi	1296	788540	596003
1310 Salnamesi	1303	829946	1054778
1312 Salnamesi	1303	829946	1054778
Nüfus Sayımı-1	1307	877232	114874
1313 İstatistik	1312	942932	1198372
1317 Salnamesi	1314	967606	1257174
Nüfus Sayımı-2	1322	1137238	1445316
Nüfus Sayımı-3	1322	1145713	1456087
1330 Nüfus-i Umumi	1330	750712	954080

1306 tarihli bir eserde, Konya vilayeti'nin toplam nüfusu 158800 olarak gösterilmektedir. Bu nüfusun 989200'ü müslüman, 73000 Türkçe konuşan Rum, 9700'ü Ermeni, 400'ü katolik, 1000'i protestan, 600'ü İsrailiv e 15000 kadarının da Çingene olduğu kaydedilmektedir.¹⁶⁹

Hicri 1325 tarihli bir diğer eserde'de Konya vilayeti toplam nüfusunun 1069000 olup, vilayet'in önemli şehirlerinden Konya 44000, Niğde 10000, Antalya 25000, Burdur 13000 ve Isparta 20000 kadar nüfusa sahip oldukları kaydedilmektedir.¹⁷⁰

Vilayetin 1874 ve 1877/78'deki Nüfus Durumu¹⁷¹

Yıl	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1877	740204	59868	800172
1877/78	-	-	410392

¹⁶⁸ Justin Mearthy a.e. s. 23.

¹⁶⁹ Şemsettin Sami a.e. 5.C. s. 3783.

¹⁷⁰ Mehmet Nasrullah a.e. s. 67-69.

¹⁷¹ Kemal Karpat a.g.e. s. 117, 120-121.

1314 Tarihli Bir Kaynağa Göre Konya Vilayet'inin Nüfus Dağılımı¹⁷²

Kaza Adı	Müslüman		Rum		Ermeni		Toplam
	K	E	K	E	K	E	
Konya K.	35539	34509	2181	1894	904	879	75906
Akşehir K.	48654	47666	856	750	1475	1475	80876
Seydişehir K.	5042	5035	18	30	-	-	10125
Bozkır K.	20880	20455	11	51	-	-	41087
Karaman K.	14000	14300	63	130	-	-	28493
Hardım K.	5538	6051					11589
.....K.	11780	14113					25893
Karabikar	6861	6952					13813
Koçisar K.	7000	7250					11250
Niksar K.	15939	18952	7513	8446	341	449	51640
Nevşehir K.	12679	15461	4173	4355	188	281	38137
Arabsun K.	5380	5649	2016	1916			14961
Urgup K.	10193	10612	1493	1376	9	7	23760
Aksaray K.	16280	20731	1103	1290	153	193	29760
Bor K.	8423	8993	244	264	502	560	18947
Hamidye K.	3396	4179	545	854	18	43	9435
Burdur K.	18501	19306		3	395	396	35598
Tefenni K.	8145	9172		28	7	50	17402
Hamidabad K.	19383	18537	2334	2329	284	266	43133
Uluborlu K.	8340	8225	516	500	-	-	17581
Eğridir K.	11934	12198	736	731	-	-	25609
Karaağaç K.	9513	9437	-	-	-	-	18940
Antalya K.	41131	38290	-	-	-	-	79422

¹⁷² 1314 Tarihli Konya vilayet salnamesi.

Yalvaç K.	1321	12938	-	-	-	-	26159
Almak K.	8642	6655	104	106	118	129	15752
Alanya K.	18966	20087	868	857	-	-	40778
Akseki K.	13853	14008	-	-	-	-	27860
Kaş K.	8676	8929	-	-	-	-	17605
Toplam	675184	698926	44970	47645	8379	9011	1483111

1893 ve 1906 Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Vilayet'in Müslim, Gayrimüslim, Kadın, Erkek ve Toplam Nüfusu¹⁷³

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Kadın	Erkek	Toplam
1893	877232	66810	464245	479797	944042
1906	1145713	104064	612979	636	1249777

11. Mamüratılaziz

Mamüratülaziz vilayeti'nin nüfus verileri Bitlis vilayeti'nden daha tutarlıdır. Vilayete ilişkin nüfus kayıtarındaki en çok güçlük tarihlerinin tesbitinde olmaktadır. Vilayet, Harput, Malatya ve Mersin sancaklarına ayrılmaktadır.

Kaynaklara Göre Vilayet'in Kayıtlı Nüfusu

Kaynak ¹⁷⁴	Yıl	Kayıtlı Nüfus
1301 Salname	-	273690
Nüfus Sayımı	-	300188
Arşiv Belgesi	-	300194
Arşiv Belgesi	-	300194
1305 Salname	-	300194
1317 Salname	-	342286
1312 Salname	-	342286
1312 Salname	-	375668
1313 Salname	1311	380092

¹⁷³ Kemal Karpat a.e. s. 142-143, 164-165.

¹⁷⁴ Justin Mecarthy a.e. s. 33.

Nüfus Sayımı-2	1314	390794
1330 Nüfus-i Umumi	1330	446397

Dersim sancağı 1306'da Mamüratülaziz vilayetine katıldığı halde tabloda görüldüğü gibi 1305 ve 1307 tarihli salnamelerde aynı nüfus sayısı verilmiştir. Kuzicane kazasının 1310 (1892/93) yılında Erzurum'a katılması nedeni ile bir azalma olmuştur.¹⁷⁵

Hicri 1306 tarihli Kamusul-Alanda Elazığı vilayetinin toplam nüfusu 575314 olup bu nüfusun 504936 sı müslim, 61983'ü Ermeni, 6060 Ermeni protestanı, 1675'i Ermeni katoliği ve 6505'i de Rum olduğu belirtilmektedir. Yine aynı eserde vilayet, Harput, Malatya ve Dersim sancaklarına ayrılmaktadır. Kazaları Harput, Keban madeni, Eğin pötürge (Harput sancağına bağlı), Malatya, Hisn-i Mansu, Behisni, Akçadağ, kâhta (Malatya sancağına bağlı), Dersim Mazgirt, Çarsancak, Çemişkezek, Kızılkilise ve Ovacık (Dersim sancağına bağlı)'dir.¹⁷⁶

Hicri 1325 tarihli bir diğer eser de de toplam vilayet nofusunun 575000 olduğu görülmektedir. Önemli şehirlerindeki Harput 25000, Malatya 30000 nüfusa sahip olduğu ve vilayetin 3 sancağı 19 kazası ve 68 nahiyesi ve 800 köyü olduğu belirtilmektedir.¹⁷⁷

1893 ve 1906/7 Nüfus Sayımlarına Göre Vilayetin Müslim, Gayrimüslim, Kadın, Erkek ve Toplam nüfusu.

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Kadın	Erkek	Toplam
1893	300118	81246	175864	205482	381364
1906	390784	82540	225659	247665	473324

12. Sivas

1308 (1890-91) yılında 132 (1904-05) yılına kadar, herhangi bir salnamenin yayınlanmamış olması sivas vilayetinin nüfusunu tesbitte güçlükler doğurmaktadır. Nüfusundaki büyük değişiklikler, idari sınırlardaki değişimlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

¹⁷⁵ Justin Mearthy a.e. s. 34.

¹⁷⁶ Şemsettin sami Mamüratilaziz mad.

¹⁷⁷ Mehmet Nasrullah, a.e. s. 79-80.

Vilayetin Kayıtlı Müslüman Nüfusu¹⁷⁸

Kaynak	Ait olduğu yıl	Kayıtlı Nüfus
1293 Salname	1290	711286
Arşiv Belgesi-1	1299	737074
Arşiv Belgesi-2	1299	735489
Arşiv Belgesi-8	1299	735448
Nüfus Sayımı	1304	766358
Arşiv Belgesi	1308	809704
1313 İstatistik	1310	807651
1321 Salname	1317	853425
Nüfus Sayımı-2	1324	972778
1325 Salname	1322	968786
Nüfus Sayımı-3	1327	975888
1330 Nüfus Umumi	1330	939735

1306 Salnamesinde toplam nüfusu 1086455 olduğu görülmektedir. Bu nüfusun ve 739514'ü müslüman, 129523'ü Ermeni 30433'ü Ermeni katoliği, 10477'si Ermeni protestanı 76068 Rum ve 400 kadarı da yahudi olduğu belirtilmektedir.

Hicri 1325 tarihli bir diğer kaynakta Sivas vilayeti toplam nüfusunun 1057500 olduğunu ve önemli şehirlerden Sivas'ın 43200, Amasya'nın 30000, Tokta'nın 29900 ve Şarkı Karahisar'ın 12000 kadar nüfusları olduğu kaydedilmektedir.¹⁷⁹

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Toplam*
1874	481404	90404	571808
1877/78	-	-	406388

¹⁷⁸ Justin Mearthy a.e. s. 21.

¹⁷⁹ Mehmet Nasrullah a.e. s. 70.

* Kemal Karpat a.e. 1874 ve 1877/78 nüfus sayımları.

1893 ve 1906 Nüfus Sayımlarına göre vilayet'in Müslim, Gayrimüslim, Kadın, Erkek ve Toplam Nüfusu¹⁸⁰

Yıl	Müslüman	Gayrimüslim	Kadın	Erkek	Toplam
1893	766558	160113	443526	483146	926671
1906	972788	196655	576262	618110	1169443

1301 ve 1306 Tarihlerinde Vilayet'in Nüfus Durumu¹⁸¹

Sancak ve Kaza Adı	1301			1306	
	Müslüman	Gayrimüslim	Göçmen	Müslim	Gayrimüslim
Sivas San.					
Sivas Kaz.	19368	3700		111719	
Koçgiri Kaz.	14500	3288		57952	
Divriği Kaz.	13374	3988	137	48907	
Tennus Kaz.	16137	6305		65598	
Gürun Kaz.	4977	3557		46722	
Darende Kaz.	8190	1097		27165	
Hafık Kaz.	14700	5926	1600	65763	
Yıldız Kaz.	14214	600		49896	
Aziziye Kaz.	26126	1700		98303	
Sivas San. Top.	131586	30161	1737	547015	
Amasya San.					
Amasya Kaz.	5589	3191	1239	63640	
Merzifon Kaz.	7400	2930	504	31020	
Köprü Kaz.	16516	1399	376	24120	
Osmancık Kaz.	1855	-	114	28940	
Gümüşhane Kaz.	9434	2897	180	24957	
Ladik Kaz.				42415	
Hoza Kaz.	4579	2090		22220	
Mecidözü Kaz.	10624	206	1500	22188	

¹⁸⁰ Kemal Karpat a.e. s. 117, 120-121, 136-137.

¹⁸¹ 1301 Tarihli Sivas vilayet salnamesi.

Amasya San. Top.	55997	12713	3913	259600
Tokat San.				
Tokat Kaz.	30102	6834		23500
Erbacı Kaz.	13859	2039		41800
Zile Kaz.	26785	1198	6868	57200
Niksar Kaz.	8127	2128	200	20900
Tokat San. Top.	78873	12199	7068	203400
Karahisar San.				
Karahisar Merk.	37504	8054		
Karahisar-ı Şarkı				18800
Hamidiye Kaz.	15300	1993		14900
Koyulhisar Kaz.	7800	290		14492
Suşehri Kaz.	7586	5788	400	14921
Ulucere	10744	199		13887
Karahisar San. Top.	78934	8270	400	77000
Vilayet Toplamı	545390	63341	13118	1086455

13. Trabzon Vilayeti

Trabzon vilayeti, doğuda Osmanlı-Rus sınırından Batı ve İç Anadolu'ya doğru uzanmakta olup, güneyi Rize, Gümüşhane, Giresun ve Canik Dağları ile çevrilmiştir. Nüfusun büyük kısmı kıyada toplanmış olduğu kaydedilmektedir.

Çeşitli Kaynak ve Eserlere Göre Vilayetin Müslüman Nüfusu¹⁸²

Kaynak	Geçerli Yıl	Nüfus
1294	1293	730107
Nüfus Sayımı-1	1308	878026
1311 Salname	1309	890774
1311 İstatistik	1313	956314
1318 Salname	1317	986465
1319 Salname	1318	996527

¹⁸² Justin Mecarthy a.e. s. 19.

1320 Salname	1319	1014231
1321 Salname	1320	1030542
Nüfus Sayımı-2	1325	1097930
Nüfus Sayımı-3	1328	886645
1330 Nüfus-i Umumi	1328	943419

1306 tarihli bir kaynakta vilayetin toplam nüfus 1071477 olup, bunun 869777'si müslüman, 157212'si Rum, 52349 Ermeni ve geri kalanınıda çeşitli unsunlar oluşturmaktaydı.¹⁸³

Hicri 1325 tarihi bir idğer eserde toplam nüfus 948500 kadar olduğu kaydedilmektedir.¹⁸⁴

Vilayetin 1874 ve 1877/78 tarihlerindeki Nüfusu*

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
1874	764160	173540	937700
1877/78	-	-	339141

¹⁸³ Şemsettin Sami a.e. Trabzon md.

¹⁸⁴ Mehmet Nasrullah a.e. s. 73.

* Kemal Karpaz a.e. 1874 ve 1877/78 Nüfus Sayımları.

1322 Tarihli Trabzon Vilayet Salnâmesine Göre Vilâyetin Nüfus durumu (76)

Kaza ve	Müslüman		Rum		Ermeni		Toplam		Genel Toplam
	K	E	K	E	K	E	K	E	
Sancak Ad.	K	E	K	E	K	E	K	E	
Trabzon San. Merkez Kaz.	48090	46597	16806	17136	6109	6202	71005	69935	140940
Ordu Kazası	48016	46958	6696	6592	4922	4986	59634	58536	118170
Giresun Kaz.	35506	37334	7274	8204	722	854	43502	46392	89894
Tirebolu Kaz.	128978	128211	10718	10863	2698	2787	143394	141861	585255
Trabzon San. Toplamı	258393	259313	41448	43946	14467	14849	315327	319136	634472
Çermik San. Samsun Kaz.	19929	20670	20920	19626	637	617	41486	40913	82399
Bafra Kaz.	20608	20440	12106	122611	555	555	33269	33219	66488
Çarşamba Kaz.	34859	34804	2221	2258	6138	6114	43208	43176	86384
Ünye Kazası	26455	25472	2385	2323	2359	2583	31199	30378	61577
Fatsa Kaza	14430	150100	1022	1022	441	446	15893	16478	32371
..... San. Toplamı	116396	116396	38153	37008	10170	10315	16381	164111	378092
Lazistan San. Rize Kazası	44388	49053	525	499	-	-	49583	44911	94494
Atna Kazası	19500	17427			10	10	19510	17437	37047
Hoza Kazası	17435	16484	-	-	-	-	17435	16484	33919
Lozis Ta San Toplamı	81323	8962	525	499			86528	78932	165460
Gümüşhane San. Gümüşhane Kaz.	11996	12096	3454	3519	667	700	16117	16315	32432
Torul Kaz.	9477	12046	115552	11590	-	-	21029	23636	44665
Kelkit Kaz.	13266	12202	259	269	66	60	13551	125531	26122
Siran Kaz.	7672	7625	979	968	110	115	8761	8708	17469
Gümüşhane San Toplamı	42411	43969	16244	16346	843	874	59498	61190	120688

Tabloda yer almayan diğer unsurlarla birlikte vilayetin toplam nüfusu 1254816'dır. 1893 ve 1906 Nüfus sayımı sonucuna göre, vilayet'in müslüman gayrimüslim kadın, erkek ve toplam nüfusu (1387739, 164-165)

Yıl	Müslim	G. Müslim	Kadın	Erkek	Toplam
1893	857280	199636	505321	550916	1056916
1906	1071988	270790	651470	691308	1342778

Trabzon Vilayetine 1315 Senesi İçinde Ölüm ve Doğum Durumu

Cemaat Adı	Gümüşhane San.				Lazistan Sanceağı				Canik Sanc.				Trabzon Sanceağı				Toplam				Genel Toplam	
	Ölüm		Doğum		Ölüm		Doğum		Ölüm		Doğum		Ölüm		Doğum		Ölüm		Doğum		Ölüm	Doğum
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E		
İslam	542	939	944	1411	508	975	1548	2128	1997	2368	2599	2985	1996	3383	5778	7119	5013	7665	10879	13635	12708	24514
Rum	180	414	431	526	.	5	14	5	378	567	579	719	221	438	1285	170	785	1422	2309	2953	2208	5262
Ermeni	1	.	34	39	89	148	364	457	17	34	91	112	108	182	489	608	289	1097
Katolik	2	11	10	.	2	11	10	2	21
Protestan	1	33	54	1	53	54	1	107
Toplam	729	1343	1419	676	508	980	1562	2125	2464	3084	3595	3215	2234	3851	7165	8944	5935	9272	13141	17260	15207	31007

Trabzon Vilayeti Genel Nüfusuna İlişkin İki Senelik Müvazene Cetveli

Cemaat Adı	1314 sene sonu itibarıyla nüfus sayısı			1314 senesi nüfusu ile 1315 senesi nüfusun bilmuvazene görülen fazlası			1315 sene sonu itibarıyla nüfus sayısı			1315 senesi nüfus sayısı ile 1316 senesi nüfusunun bilmuvazene görülen fazlası								
	K		E		Toplam		K		E		Toplam		K		E		Toplam	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
İslam	466675	477813	944471	10996	7468	184464	İslam	477654	485280	962925	6901	653	12954					
Rum	89970	93523	1734493	776	.	776	Rum	90746	92669	183415	1894	1836	3720					
Ermeni	23584	24750	48334	830	374	1204	Ermeni	24414	25124	49538	446	428	884					
Katolik	849	749	1498	.	.	.	Katolik	748	749	1497	13	8	21					
Protestan	550	544	1094	13	32	45	Protestan	563	576	1139	54	53	107					
Toplam	581511	597319	1178890	12615	7874	20489	Toplam	594125	604399	1198524	9308	8378	17686					

1320 Trabzon Vilâyet Salnamasına göre Vilâyetin nüfus durumu
Trabzon Vilâyeti Sancak, kaza ve Nahiyeye Nüfusuna İlişkin Bölüm

Sancak, Kaza ve Nahiyeye Adı	Protestan	Katolik	Ermeni	rum	İslam	Toplam	Genel						
Trabzon San Trabzon Kasaba	43	51	714	722	3567	3497	6430	6337	13996	14278	24750	24885	49915
Yanra Nah.					2172	2339	2531	2528	10253	10353	14957	15230	20187
Maçka Nah.					182	115	8008	7855	6971	6601	15161	14671	29832
Şarlı Nah.									9681	9195	9688	9195	18882
Tonya Nah.									5121	5317	5121	5317	10438
Trabzon Kaz. Toplamı	43	51	714	722	5921	6051	16969	16730	46030	45744	69677	79298	138975
Ordu Kazası	265	244			4808	4894	6346	7390	46545	46594	57964	59122	118086
Giresin Kaz.					725	881	6579	8000	34374	35960	41678	44811	86489
Tirebolu kaz.					347	350	3892	3911	19780	19531	24019	23792	47811
Göreme Kazası					105	103	408	445	16483	16926	16997	17474	34471
Vaktikebir kaz.					37	42			11847	11847	11883	11909	23792
Alçaabad Kaz.					2046	2148	2327	2438	21871	21871	26284	26220	52504
Sürmene Kaz.					150	129	3310	3455	20990	20990	24450	25841	50291
Of kazası							568	526	34761	34761	35329	33958	69287
Trabzon San. Toplamı	308	295	714	722	14139	14568	40439	42895	252680	253945	308280	312425	620705
Canik San	52	51	32	36	615	620	2263	19166	18685	20522	39657	40395	80052
Samsun Kaz.													
Bafra Kaz.	272	301			553	555	11894	12092	20374	20181	32721	32827	65649
Çarşaba Kaz.					5094	5005	1453	1495	1495	25114	31636	31915	63551
Terme Kaz.					1063	1101	279	250	250	9367	11175	10718	21893
Ünye Kaz.					2280	2440	2312	2242	2242	25113	30648	29795	60443
Fatsa Kaz.					427	431	971	1010	1010	14937	15791	16378	32169
Canik san. To.	324	352	42	36	10032	10152	27172	36255	36255	115234	16728	162029	323757
Lazistan san. Rize Kaz.							472	521	43924	49010	44396	49531	93927
Atna Kaz.					10	10			20191	18202	20201	18212	37413
..... Kaz.									17317	16366	17317	16366	33683
Lazistan San. top.					10	10	472	521	81432	83578	81914	84109	166023
Gümüşhane San.					638	782	3297	3366	11929	13043	15864	17191	33055
Torul k Kaz.							1113	11176	11290	11790	22429	22966	45395
Kelkit Kaz.					64	61	244	267	12917	12986	13225	1314	26539
Şıyan Kaz.					109	113	847	846	7635	7632	8609	8591	17200
Gümüşhane San. top					811	956	15527	15655	43789	45451	60127	62062	122189
Vilâyet Top.	632	647	756	758	24992	25686	93610	95326	492059	498208	612049	620625	1232674

1893 ve 1906 Nüfus Sayımı Sonucuna Göre, Vilayet'in Müslim, Gayrimüslim, Kadın, Erkek ve Toplam Nüfusu¹⁸⁵

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Kadın	Erkek	Toplam
1893	857280	199636	50521	550916	1056916
1906	1071988	270790	651470	691308	1342778

14. Van Vilayeti

Van vilayeti nüfusunun tesbitinde bir takım zorlukların olduğu görülmektedir. Vandaki aşiret nüfuslarının önemli kısmının kayıt dışı kaldığı kadın ve çocuklarında eksik yazıldığı anlaşılmaktadır.

Çeşitli Kaynaklara Göre Kayıtlı Müslüman Nüfusu¹⁸⁶

Kaynak	Yıl	Kayıtlı Nüfus	Düzeltilmiş Nüfus
Arşiv Belgesi-2	x	54582	70957
Nüfus Sayımı 2	x	54582	70957
Nüfus Sayımı 1	x	59412	77236
1313 İstatistik	x	76956	100043
Arşiv Belgesi 8	1298	202786	263622
1315 Salname	1312	207833	270183
Nüfus-i Umumi	1330	179380	233194
Nüfus-i Umumi	0	241017	313322

1306 tarihli bir eserde Van vilayeti toplam nüfusunun 430000 olup, 241000'i müslüman, 178000'i hıristiyan, 5000'i İsraili, 5400'ü yezidi ve 600 kadarında Çingene olduğu belirtilmektedir. Müslümanlardan 30500 kadarının Türk olduğu, Hıristiyan olarak gösterilenlerden 79998'inde Ermeni olduğu ileri sürülmektedir.¹⁸⁷

Hicri 1325 tarihli bir eserde de Van vilayeti toplam nüfusunun 379100 olduğu görülmektedir.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Kemal Karpat a.e. s. 138-139, 164-165.

¹⁸⁶ Justin Mearthy a.e. s. 36.

¹⁸⁷ Şemsettin Sami a.e. 6.C: s. 4673.

¹⁸⁸ Mehmet Nasrullah a.e. s. 86.

1893 ve 1906 Nüfus Sayımı Sonuçlarına göre vilayetin Müslüman, Gayrimüslim, Kadın, Erkek ve toplam nüfusu¹⁸⁹

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Kadın	Erkek	Toplam
1893	59412	60448	53469	66391	119860
1906	54582	59382	50562	63402	113964

C- Rumeli'nin Nüfus Durumu

1. Rumeli

Eski Rumeli Eyaleti'nin nüfus durumunu tesbite çalışacağız.

Bilindiği Osmanlı Devletinin Avrupa topraklarında ilk kurduğu eyalet Rumeli Eyaleti'dir. Edirne'nin fethinden sonra (1361/1362), Rumeli Eyaleti teşkil edilerek beylerbeyliğine Lala Şahin Paşa atandı. Eyaletin ilk merkezi (Paşa sancağı) Edirne oldu. Yeni fetihlerle eyaletin önemi arttı. Seferlerin genellikle Avrupa topraklarında olması nedeni ile Rumeli Beylerbeyliği görevini genellikle Sadrazamlar üstleniyordu. Rumeli Eyaleti Anadolu'da kurulan eyaletlerden daha büyük ve timar sayısı da daha fazlaydı.¹⁹⁰

Merkezin Sofya'ya alınmasından sonraki dönemlerde Eyalete bağlı sancaklar; Bosna, Mora, Semendre, Vidice, Hersek, Silistre, Ohri, Avlanya, İskendireyi (İşkodra) Yanya, Gelibolu, Kosdendil, Niğbolu, İnebahti, Tırhala, Alacahisar, Vulçatrin, Kefe, Prizren, Kararlı, Eğriboz, Çirmen, Vize, İzvornik, Florina, Ilbasan, Midilli, Karadağ. Kıyı ve ada sancakları olan Eğriboz, İnebahti ve Midilli 1533/34'de yeni kurulan Kaptan Paşa Eyaleti'ne (Gelibolu merkez sancağıdır) bağlandı. Daha sonraki tarihlerde, Rumeli topraklarının bir kısmında Budin, Bosna ve Özi eyaletleri kuruldu. Edirne, 16. Yüzyılın ikinci yarısında batı seferlerinin merkezi durumuna gelmesi, eyaletin sınırları bu kentin batısına çekildi. 1683'te II. Viyana yenilgisi üzerine Eyalet merkezi Manastıra taşındı. 18. Yüzyıl başında Mora ayrı bir eyalet oldu. Bu idari düzenlemeler osnrası Rumeli Eyaleti Meriç vadisi, Trakya, Makedonya ve Arnavutluğun bir bölümünü içine alan bir eyalet oldu. III. Selim devrinde (1789-1807), Eyalet merkezi tekrar Edirne oldu. Varna, Çirmen, Kırkkilise, Tekirdağ, Gelibolu, Kavala yeni sancaklar olarak eyalete bağlandı:

¹⁸⁹ Kemal Karpat a.e. s. 146-147, 166-167.

¹⁹⁰ Ana Britannica 15. C. S. 534.

1864'deki idari düzenleme ile Eyaletlerin yerine vilayetler geçince, Eski Rumeli Eyaleti topraklarında Tuna, Bosna, İškodra, Yanya Manastır, Selanik, Kosova ve Edirne vilayetleri oluştu. Yukarıda da belirtildiği gibi Rumeli yakasında nüfusunu tesbite çalıştığımız vilayetler bunlardır.¹⁹¹

Bilindiği gibi Balkanlarda yaşayan Türkler ve diğer milletlerin nüfus durumunun tesbit konusunda pek çok araştırma yapılmıştır. Bu durum Balkan devletlerinin kurulmasından önce başlamış olup, günümüze kadar devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Tuna, Edirne, Selanik ve Şarkı Rumeli topraklarından (Bugünkü Bulgaristan) yaşayan nüfusla ilgili bir çok tesbit ve bu konuda tartışmalar olmuştur.

Rusya, adı geçen bu yerleri Osmanlı Devletinden ayırarak burada bir Bulgar Devleti kurmak düşüncesindeydi. Rus panslavistleri, Hıristiyan misyonerleri ve Avrupa devletleri bu konuda yoğun bir faaliyet göstermişlerdi. Maksatlı yayınlar neştedilerek buralarda Türk nüfusunu, Hıristiyan slavlardan çok az göstermeye gayret etmişlerdi. Fakat gerçekler hiçbir zaman onların iddia ettikleri gibi değildi. Beş asırdan fazla Osmanlı İdaresinde bulunan Balkanlar ve Özellikle Tuna Nehri'nin güneyinde kalan vilayetler, Osmanlı Devleti'nin takip ettiği iskan ve imar politikası sonucu Türkleşmiştir. Rumeli ve Balkanlar da fethlerine başlamasıyla birlikte, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Türkler buralara göçetmiş ve devlet planlı olarak getirdiği göçmenleri bu fethedilen bölgelere yerleştirmişlerdir. Zamanla Türk nüfus yoğunluğu yerli nüfusu üzerine çıktı ve neticede bu yerler Türkleştirildi. Bu yeni beldede Türk'ü devamlı kılacak müesseseler kuruldu ve sayısız kültür eserleriyle donatıldı. En güvenilir kaynaklar olarak kabul edilen Tapu Kadastro kayıtlarında, Balkanlarda Türk ve Müslüman nüfusunun çoğunlukta olduğu belirtilmektedir.¹⁹²

1877/78 Osmanlı-Rus Savaşına gelinceye kadar, yapılan savaşların kaybedilmesi sonucu Kırım, Eflak, Boğdan, Besarabya gibi toprakların kaybedilmesi sonucu göçetmek zorunda kalan Türkler, Osmanlı idaresindeki Rumeli'nin diğer bölgelerine

¹⁹¹ Ana Britannica 15. C. 534-535.

¹⁹² İlker Alp Bulgar mezalimi (1878-1879) Ank. 1990 s. 2.

yerleştirilmişlerdir (bir kısmı). Bu yeni göçler sonucu Tuna boyları, Deliorman, Dobruca, Rodoplar, Kosova, Makedonya, Trakya ve Rumeli'nin diğer yerlerinde Türkler önemli bir çoğunluk sağladılar.¹⁹³ Nüfus sayımları ve nüfusla ilgili kayıtlar, Türklerin %70-80 oranında nüfus çoğunluğuna sahip olduklarını göstermektedir. Fransa'nın Rusçuk konsolosu Auberet, 6 Ekim 1876'da hükümetine gönderdiği bir raporundan "... Avrupa Türkiye'sinde küçük bir müslüman azınlığı olduğunu ileri sürer. Bu hissi bir takım düşüncelerden öteye birşey ifade etmez. Yalnız Tuna vilayeti'nde 1233500 hıristiyandan 1130000 Bulgardı. Buna karşılık, burada 1120000 Müslüman yaşamaktaydı. Niş sancağı nüfusu bu toplama dahil edilmiş değildir. Görüldüğü gibi Bulgaristanda, Fransız konsolusunun ileri sürdüğünün aksine bir durum var. Burada müslüman nüfus Bulgar nüfusuna denk durumdadır.¹⁹⁴ Maksath olarak nüfusla ilgili tesbitlerde zaman zaman Makedonyalıların Sırplarla beraber Sırp olarak ve diğer Slavların Bulgar olarak gösterildiği belirtilmektedir. Fransa da diğer Avrupa devletleri gibi Balkanlar da Osmanlı Devleti aleyhine bir politika izlemekteydi. Kaldı ki Kilise ve Hıristiyan misyonerlerinde etkileri gözönüne alındığında, gerçekleri tam olarak ortaya koymaları onlardan beklenemez.

İstanbul hükümeti, Berlin antlaşma öncesi (Mayıs 1878), Rus yazarı Tepkow'un incelemelerinden, yararlanarak Rumeli'nin bir nüfus tablosunu hazırlar. Bu tabloda Rumeli'nin Bulgar olan ve olmayanlara göre nüfus dağılımı aşağıda olduğu gibidir.¹⁹⁵

Sancaklar	Bulgar Nüfusu	Bulgar Olmayan Nüfus	Toplam
Rusçuk	201025	354324	555340
Vidin	263000	131600	378100
Tırnova	188500	112000	229500
Tulça	40570	188930	229500
Varna	36000	74100	110100
Sofya	297500	189000	485500
Niş	283500	148100	430600
Üsküp	99850	206850	306700

¹⁹³ İlker Alp, a.e. s. 2-3.

¹⁹⁴ İlker Alp a.e. s. 2-3.

¹⁹⁵ Bilâl Şimşir a.e. II. C.S. C. VIII.

İslimye	100500	186400	286900
Filibe	382500	564600	946600
Edirne	124100	331300	455700
Manastr	167350	297550	454900
Goriça	-	241100	241100
Serez	136000	233200	369200
Selanik	152600	275000	427600
Drama	26500	91100	117600
Gelibolu	22200	160000	202200
Tekirdağ	40100	133200	173300
Toplam	2582395	3913354	6495749

Tabloda görüldüğü gibi Bulgar olmayan nüfus, Bulgar ünfüsundan 1330959 kadar fazladır. Sadece Vidin, Tırnova, Nişve Sofya’da Bulgar ünfüsu çoğunlukta, diğer sancaklarda ise azınlıkta olduğu görülmektedir. Özellikle Rusçuk, Tulça ve Varna sancaklarında Türk nüfusu önemli bir çoğunluğa sahiptir.

Tuna vilayetinde Bulgar olmayan nüfus içinde çok az bir Ermeni ve Rum ve Yahudi nüfusu vardır. Edirne vilayetine bağlı İslimye, Filibe, Edirne, Gelibolu ve Tekirdağ sancaklarında da çok az bir Rum nüfusunun olduğu ileri sürülmektedir. Bulgar olmayan nüfus, Bulgar nüfusunun 1330959 kadar fazla olduğu görülmektedir. Bu fazla nüfusun tamamının Ermeni, Rum, Yahudi olması imkansızdır. Bu düşünceden hareketle, Türk nüfusunun Bulgaristan’da, üç milyondan aşağı olmayacağı kuvvetle muhtemeldir. Bulgar ve Rus yazarlarının Türk nüfusunu az göstermeleri sebepsiz değildir. Ayrıca Rus konsolusunun Bulgar olmayan nüfusu ayrı ayrı değilde topluca göstermeside sebepsiz değildir. Bu, Türk nüfusunu kamufle etmek için izlenen bir yoldur.

Bulgar devletini kurmakla görevlendirilen “Bulgaristan Mülki İdare Teşkilatı”nın karşılaştığı en önemli problem, Türk nüfusunun durumuydu. En az Bulgar nüfusu kadar Türk nüfusu vardı. Diğer unsunlarında gözönüne alırsak, Bulgar nüfusu

Bulgaristanda azınlıktaydı. Bu nüfus yapısı ile nasıl üniter ve tek milletli bir Milli Bulgar devleti kurulabilirdi. Kurulsa bile bu devlet ne kadar yaşayabilirdi.¹⁹⁶

Bulgaristan Mülki İdare Teşkilatı, sağlam bir Bulgar devletini kurmak için Türk nüfusunu yok etmeye yönelik bir “Nüfus İhtilali” planını uygulamaya koyar. Bu plan, Türkleri Edirne ve Tuna vilayetlerinden atmak veya yoketmeye yönelik bir plandı. Plan dört aşamalı olup şu şekilde uygulanmıştır: 1. Önce işgal edilen yerlerde bütün Türklerin elinden silahları alınacaktır. İkinci safhada Bulgarlar silahlandırılmıştır. Önce gönüllü taburlar kurulup silahlandırılmış ve daha sonrada oluşturulan çeteler ile halk silahlandırılarak savunmasız, suçsuz ve günahsız, Türk köylerine saldırtarak müslümanları süngülemişlerdir. 4. Bazı durumlarda da asıl büyük Rus ordusu da bu katliamlara katılmıştır.

Toprak ihtilali adını verdikleri bir diğer planları ile de mülkilerine, mallarına el konulmuş ve yağma ve talan yapılmıştır.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Bilâl Şimşir a.e. 2.C. S.C: XXI.

¹⁹⁷ Bilâl N. Şimşir a.e. 2Ç CLXXV.

Eski Rumeli Eyaletinin 1877/78'deki Nüfus Durumu

Vilayet Adı	Sancak Adı	Nüfus	Building (Hourses)	Kazalar	
Edirne	Edirne	190585	20200	Babagiatık, Pınarhisar, Çeşniyergene, Çermen, Çişni Mustafa Paşa, Hafsa, Hatuneli, Dimetoka, Ferecik, Kırkkilise Kızılağaç	
	Tekfurdagi	49751	5875	Çorlu, Hayrabulu, Lüleburgaz, Midye, Malkara vize	
	Gelibolu	58561	9080	Eureşe, İnoz, Şarköy, Keşan, Gümmülcine	
	Filibe	266088	8600	Ahiğcelebi, Pazarcık, Çırpa, Hasköy, Kızamlık, Zajraiatık Sultanıye	
	İslimiye	87691	8700	Akyolu, Ados, Bergos, Zajraicedit, Karunabat, Museuri	
	Toplam	652676	52455		
	Tuna	Ruscuk	309797	22854	Plevne, Cumaianik, Zıştovi, Silistre, Şuman, Niğbolu, Hazargrad Tutrakam
		Varna	85805	9849	Balçık, Pazarcık, Pravadi, Mankalya
		Vidin	178823	91624	İvraca, Berkoğca, Belgradcık, Rahova, Adliye, Lom
		Tulça	87455	9429	Babayiatık, Hırsova, Sunne, Kostence, Macın, Mecdiye
Toplam	Tırnova	245894	26495	Serli, osmanpazarı, Gabrova, Lofça.	
		907774	160251		
	Selanik	177761	13990	Ustrunca, Petriç, Tikveş, Toyran, Avrathisar, Karaferye, Köprülü, Vodine, Yenivecandar.	
Serez		151612	9542	Demirhisar, Zihne, Menlik, Nevrekop	
	Dranca	63656	3521	Dardere, Kavala, Yeniceikarasu	

Toplam		393029	27053	
Yilayet Adı	Sancak Adı	Nüfus	Building (Hours)	Kazalar
Bosna	Saray	167776	39272	Çelebipazarı, Çaynice, Visoka, Kaladine, Konice, Vişegrad Izvornik, Berzka, Pelne, Perçe, Gradagaç, Gradacynice, Muzlayı Teşne, derbend, Zayçe, GRadişka İstroşça, Pendor, Kurupa, Kostenice, Kluç, Maden, Navasil Akhisar, Ihleune, domana, Glamoc, Yayçe Akova, Brane, Bihor, Prebol, Turgovişte, Taşlice, Kolaşin Bileke, Foça, Foynice, Lubuşka, Noversin Ustruşça, Pomaluba, Penve, Popov, Trebin, Pavice Lubin, Nikşik İstarova, Eğrubucak, Ohri, Perlepe, Serfiçe, Florina, Kurçova, Kolonya, Kerriye, Görice, Nasliç İştüp, İpek, Priştine, Gosine, Kalkandelen, Gilan, Lume Palanka, Kadovişte, Karatova İlhasan, Debreibala, Debreizir, Mata
	Izvornik	262352	59241	
	Banakula	132128	19382	
	Bihke	134800	13480	
	Travnik	185024	42510	
Toplam	Yeni pazar	131488	12546	
Hersek	Hersek	100616	19549	
	Gaçka	92632	8438	
Manastır	Manastır	193248	27987	
	Manastır	74145	20439	
	Prizren	175365	74135	
	Üsküp	112550	98725	
	Debre	177104	57352	
Toplam		539154	250651	
Yanya	Yanya	102513	15270	Aydonat, Filan, Konice, Grebene
	Tırhala	25000	2500	Alasonya, İrmiye, Tırhala, Çatalca, Golos, Kraliçe
	Preveze	26000	3400	Parsa, Fener, Margiç, Narda
	Berat	22000	2500	Esterbar, Avlonya, Timurice
Toplam		187513	27070	
İşkodra		135000	37500	Akcahisar, Olgun, Bar, Buka, Podgoriçe, Beklin, Tiran, Dıraç, Rozime, Kovaya, Leş, Mardine

Nüfusu muharrenin Umumuye İle Bil mukayese her bin Nüfusta Dersadet ve Taşralı olanların sayısı					Nüfusa muharrenin meli vilayet itibari ile dersadet ve taşralı olanların toplamı						
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Genel Toplam
İslâm	725	519	275	481	146029	95285	241324	55300	88286	143586	
Rum	756	245	254	746	67512	15645	82977	23292	45472	68764	
Ermeni	712	183	288	817	58875	12036	70911	24995	53684	78679	
Bulgar	995	940	5	60	2955	276	4331	22	24	46	
Katolik	522	323	478	677	1676	1044	2720	1523	2189	2722	
Yahudi	61	29	939	971	1365	622	1998	21029	21321	42262	
Protestan	758	677	242	323	370	224	594	118	107	225	
Latin	515	371	485	629	297	206	472	261	348	609	
Toplam	5044	3287	2966	4704	281059	125269	406328	126550	211444	337994	

2. Edirne

Edirne vilayeti, büyük sınır değişikliklerine ve büyük oranda nüfus artışı ve azalmalarına uğrayan vilayetlerden biridir.

1870-1903 arasında yirmi sekiz kadar Edirne vilayetince yayınlanmış salname (vilayet salnamesi) var.

1311 Tarihli Bir Kaynağa Göre Vilayetin Nüfus Durumu¹⁹⁸

Edirne Sancağı					Tekfurdağı Sancağı					
Yabancı		Yerli			Yabancı		Yerli			
Cemaat Adı	K	E	K	E	Toplam	K	E	K	E	Toplam
İslam	1518	3104	65779	67740	138141	399	1119	25338	27504	54360
Rum	417	1010	40576	43254	85257	210	420	19740	21283	41653
Ermeni	55	195	1987	1784	4021	126	5572	5519	11252	11252
Bulgar	54	130	18688	18812	36684		5	1885	2108	3998
Katolik	41	395	144	161	741			305	298	603
Yahudi	177	209	4733	4956	10075	2	21	807	877	1077
Protestan	6	6	28	30	70			64	64	128
Latin	1	3	-	-	4					
Ecnebi ve tabiyetibeli olma										
Toplam	2269	5052	130935	136737	295004	636	1691	53711	57653	113701
Kırkkilise Sancağı					Gümilcine Sancağı					
Yabancı		Yerli			Yabancı		Yerli			
Cemaat Adı	K	E	K	E	Toplam	K	E	K	E	Toplam

¹⁹⁸ 1311 Tarihli Edirne Vilayeti Salnamesi.

İslam	491	584	24067	26355	51197	387	748	10229 1	10180 2	205228
Rum	104	229	27080	28576	55989	233	923	2334	7060	15050
Ermeni	46	58			104		33	164	165	362
Bulgar	13	26	18133	18973	37145	9	23	10668	21609	
Katolik			75	66	141	-	-	-	-	-
Yahudi	8	18	479	502	1007	57	72	302	324	765
Protestan										
Latin										
Ecnebi			99	92	191	35	79	49	67	230
Toplam	662	915	69933	74564	148054	721	1888	12030 8	12032 7	243244
Gelibolu Sancağı					Dedeoğlu Sancağı					
Yabancı		Yerli			Yabancı		Yerli			
Cemaat Adı	K	E	K	E	Toplam	K	E	K	E	Toplam
İslam	459	872	14213	15324	30868	390	834	19230	19808	40262
Rum	436	666	29011	31746	61859	339	842	10453	11131	22765
Ermeni	26	41	639	522	1228	60	407	8	11	486
Bulgar			872	935	1807	59	85	7302	7850	10296
Katolik								15	25	40
Yahudi	8	14	924	930	1876	25	35	6	11	77
Protestan										
Latin										
Ecnebi		79	14	46	139					
Toplam	929	1593	45673	49502	97698	783	2203	37014	38836	78926

Cemaat Adı	Kadın		Erkek		Yekün		
	Yabancı	Yerli	Yabancı	Yerli	Yabancı	Yerli	
İslam	3644	250918	7261	258533	10905	509451	520358
Rum	1739	133694	4090	143050	5829	276744	282573
Ermeni	222	8370	760	801	1082	16371	17453
Bulgar	135	56548	269	59587	404	116135	116539
Katolik	41	539	395	550	436	1089	1525
Yahudi	277	7251	379	7600	656	14751	15508
Protestan	6	92	6	94	12	186	198
Latin	1		3		4		4
Ecnebi	35	123	79	205	114	327	481
Toplam	6100	457574	13340	477620	19443	935194	954639

1306 tarihli bir eserde vilayeti'nin toplam nüfusu 778676 olup, bu nüfusun 377000'i müslim, 225000 Rum, 104000'i Bulgar 15000'i Ermeni ve 50000'i de Yahudi olduğu belirtilmektedir.¹⁹⁹

Hicri 1325 tarihli eserde Edirne vilayeti'nin toplam nüfusu 1028200, önemli şehirlerinden Edirne 81000, Kırkilise 16000 Gelibolu 20000 Tekfurdağı 23000 nüfusa sahip olduğu belirtilmektedir.²⁰⁰

¹⁹⁹ Şemsettin Sami a.e. 2. 809.

²⁰⁰ Mehmet Nasrullah a.e., s. 11-15.

Kemal Karpat'ın 1874, 1893, 1896, 1906/7 ve 1914 tarihli tesbitlerine göre Edirne vilayeti'nin nüfus durumu²⁰¹

	1874	1877/78	1893	1896	1906/7	1914
Müslim	503058		434366	520747	618604	360417
Gayrimüslim	801294		401675	404288	515192	270677
Toplam	1304352	705131	836041	945535	133796	631094

3. İstanbul

İstanbul; merkez sancağı, Beyoğlu, Üsküdar ve Kale-i Erba sancaklarından meydana gelmekteydi. Ayrıca on belediye dairesine ayrılmış olup, gerek belediye işleri ve gerekse vilayet'in tüm işleri şehremaneti tarafından yürütülmekteydi.

İstanbul'da müslüman nüfusu, %44-6 arasında olup azınlık durumuna düşmüştür (ülke genelinde Müslüman Nüfus Oranı %7407'dir).²⁰² Bu vilayette gayrimüslim nüfus oranı %55.94'dur. Buradaki Ermeni Rum ve Yahudilerin nüfus oranı, ülkenin genel nüfus içindeki paylarının çok üzerindedir. İstanbulun toplam nüfusu %14.78 yabancıdır. Gayrimüslim ve yabancı nüfusunun burada yoğunluk kazanmasında tarihi, siyasi, dini sebepler yanında, ticari ve iktisadi faaliyetleri merkezi olmasında etkili bir rol oynamıştır.²⁰³

Padişah II. Mehmet İstanbul'u fethedince, İstanbul'un ticari, dini iktisadi ve ilmi hayatını canlandırmak için her tarafa adamlar göndererek halkı ve özellikle ticaret ve sanatla uğraşanları İstanbul'a yerleşmeye teşvik eder.²⁰⁴ 1451'de Fatih sultan, Mehmed, Ermeni dini lideri Havakim İstanbul'a getirerek kendisine Ermeni patriği ünvanını vermek suretiyle İstanbul'u Türkiye Ermenilerinin merkezi haline getirmiştir. Kaldı ki o tarihlerde Osmanlı hudutları içinde yaşayan Ermenilerin ne sayısı ne de Rum ortadoks patrikliğine verilen imtiyazlara eşit sayılabilecek haklar verilmesini haklı kılacak hiçbir sebep yoktu. Fatih'in Ermenileri tanınmasında ve onlara böyle yetkiler vermesindeki sebep, yukarıdada belirtildiği gibi İstanbul'un nüfusunu çoğaltmak, dini, iktisadi ve ilmi

²⁰¹ Kemal Karpat

²⁰² Bilâl Eryılmaz Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın yönetimi İst. 1990 s. 85.

²⁰³ Bilâl Eryılmaz a.e. s. 85.

²⁰⁴ Bilâl Eryılmaz a.e. s. 30.

hayatını canlandırmak düşüncesinden kaynaklanmaktadır.²⁰⁵ Bu arada Musevi Cemaatüনে benzer haklar verilmei ve onlara karşı gösterilen hoşgörü sunucu çeşitli ülkelerden Osmanlı ülkesine musevi göçleri başlar. İstanbul'dan gayrimüslim nüfusun, müslüman nüfustan çok olmasının sebebi bu durumlardan olsa gerektirir.

Hicri 1325 tarihli eserde, İstanbul vilayeti Şerhremaneti tarafından idare edilmek üzere on belediye dairesine ayrılmış olup Beykoz, Şile, Kartal, kekbüze, Adalar ve Küçük çekmece gibi kazalara ayrılmış olduğunu kaydetmektedir. Yine aynı eserde vilayetin toplam nüfusunun 1203000 olduğu kaydı yer alır.²⁰⁶

1306 tarihli bir eserde İstanbul'dan 873565 kadar nüfusu olduğunu ve bu nüfusun nisfinden çoğu müslüman ve küsürü Rum, Ermeni, Yahudi ve ecnebilerin oluşturduğu kaydedilmektedir.²⁰⁷

Nüfusun Cemaatlere Göre Dağılımı *

Rumi 1301²⁰⁸

Cemaat Adı	Kayıtlı Cemaat N ü tuşları			96 senesi Tahriri ile Meydana Gelen Nüfus Artışı		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
İslam	201339	173571	384910	108968	94180	203148
Rum	91804	60937	152741	58493	37551	96044
Ermeni	83870	65720	149590	58416	41366	97782
Bulgar	3977	400	4377	2169	352	2521
Katolik	3209	3233	6442	350	260	610
Yahudi	22394	21967	44361	9576	9447	19223
Protestan	488	331	819	313	198	511
Latin	528	554	1082	396		396
Yabancı teborsasından olanlar ile tebası belli olmayanlar	101205	28038	129242	98411	24791	122202
	508814	364751	873565	334092	108345	542437

²⁰⁵ Bilâl Eryılmaz a.e., s. 32.

²⁰⁶ Mehmet nasrullah a.e. s. 9.

²⁰⁷ Şemsettin Sami a.e. 2.L. s. 878.

²⁰⁸ sicil-i Nüfus İdaresi umumiyesi Dersaadet ve Bilâd-i Selâse Nüfus-u Umumiyesine mahsus İstatistik Rumi 1301 (1885) s. 4.

* Kaynak Sicil-i Nüfus İdare-i umumiyesi Dersaadet ve Bilad-i Selase Nüfus-u umumiyesine mahsus istatistik 1301, s. 2.

İstanbul Nüfusunun Cemaatlara Göre Dağılım ve Oranları²⁰⁹

	Kadın	Erkek	Toplam	%
İslam	183571	201339	384910	44.06
Rum	60937	91804	152741	17.05
Ermeni	65720	83870	145590	17.10
Bulgar	400	3977	4377	0.50
Katolik	3233	3209	6442	0.73
Yahudi	21967	22394	44361	5.05
Protestan	331	488	819	0.08
Latin	554	528	1082	0.11
Ecnebi Tebası ile	28038	100205	129243	14.78
Tabiyeti bilinmeyenler				
	364751	508814	873565	100.00

Kayıtlı Nüfus İçinde Erkek ve Kadın Nüfus Oranları²¹⁰

Cemaat Adı	Nüfusu bilmukayese olan Erkek ve Kadın Sayısı	muharrere herbiri Nüfusda	ile Nüfusda	Her yüz Evlerde Nüfusun Eden Kadın İsabet
İslam	Erkek	523	477	91
Rum	601	399	66	
Ermeni	561	439	78	
Bulgar	908	92	10	
Katolik	498	502	101	
Yahudi	505	495	98	
Protestan	595	405	82	
Latin	489	511	110	

²⁰⁹ Sicil-i Nüfus İdaresi a.e, s. 4.

²¹⁰ Sicil-i Nüfus idaresi a.e. s. 4,5.

* Kaynak: Sicill-i Nüfus İdare-i a.g.e. s. 4.

Vilayet'in 1874 ve 1877/78 Tarihlerindeki Nüfus Durumu

Yıl	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1874	740600	740500	1481200

1914 Nüfus sayımlarındaki Nüfus Durumu²¹¹

	Müslüman	Rum	Ermeni	Musevi	Yabancı	Toplam*
1893	384910	152741	149590	44361	129243	873565
1906	370339	157145	59963	47779		782227

* Toplumlara diğer unsunlarda katılmıştır.

4. Selanik

Hicri 1320 tarihli bir kaynaktaki vilayet'in toplam nüfusu 1081049'dur. Bu nüfusun 476911'i müslüman, 331906'sı Rum, 213999'u Bulgar, 49023'ü Musevi ve 921'unda diğer unsunlar oluşturmaktadır.²¹²

1306 Tarihli eserde vilayetin toplam nüfusunun 1028377 olup, bunun 449590 müslüma ve Türk, 2949775'i Rum ve Ulah 229184'ü Bulgar, 34084'ü Yahudi 7171'i çingene ve diğer unsunlar teşkil etmektedir.²¹³

5. İşkodra, Kosova, Manastır ve Yanya vilayetlerinin 1893 ve 1906'daki Nüfus

Durumları

a. İşkodra	1893	225425	286304		516477
	1906	225405	286591		516766
b. Kosova	1893	409510	29393	274793	721087
	1906	379585	23994	212818	671653
c. Manastır	1893	225534	227766	205892	664399
	1906	328551	286001	197088	811690
d. Selanik	1893	447904	277237	222684	989844

²¹¹ Kemal Karpat a.e. 146, 162, 170.

²¹² 1320 Tarihli Selanik Salnamesi.

²¹³ Şemsettin Sami, a.e. 4.C. 2592.

	1906	419604	263881	155710	921359
e. Yanya	1893	225425	286304		516477
	1906	255405	286591		516776

1893 ve 1906 Tarihlerindeki Rumeli'nin Toplam Nüfusu

Vilayet Adı	1893	1906	1914
İstanbul	873565	782227	908976
Edirne	836041	590250	831094
İşkodra	516477	516766	
Kosova	721087	671653	
Manastır	664399	811690	
Selanik	989844	921359	
Yanya	516477	516766	
Toplam	5117890	4816711	1540070

Osmanlı Devleti'nin nüfus durumunu araştırmak istememdeki amaç, bir çok millettten oluşan Osmanlı Devleti'nde müslim ve gayrimüslim teba'nın nüfus durumunu öğrenmek istememdir. Bir idğer taraftan 19. Y.yılın ikinci yarısından itibaren gayrimüslim teba'nın nüfusunu yüksek göstermeye yönelik gayretlerin ne derecede bir doğruluk payının olduğunu tesbit etmektir.

Osmanlı Devleti'nin nüfusunu tesbitte Salnameler (genellikle vilayet salnameleri) ve bu konuda yapılan araştırmalardan faydalanarak tesbit etmeye çalıştım.

Bilindiği gibi 19. Y.yıl, dış baskıların arttığı ve özellikle ekonomik bakımdan büyük bir bunalım yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Bu durumların bir sonucu olarak, Osmanlı Devleti, özellikle aske alabilecekleri ve vergi kaynaklarını tesbit etmek amacıyla 1831'den itibaren birbiri ardınca nüfus sayımları yapar. Bu nüfus sayımlarında, 1882/1893 nüfus sayımına gelinceye kadar saedce 15 yaşın üzerindeki erkeklerin nüfus kaydının yapıldığına görmekteyiz. Yine bu dönemde yayınlanan Devlet ve Vilayet salnamelerinde nüfus konusunda tesbitler yapıldığını görmekteyiz. Kadın ve 15 yaşın altındaki erkeklerin nüfus kadının olmaması bu döneme ait Osmanlı Devleti'nin nüfusunu tesbitlerinde tahmine dayandığını edindim. Kadın nüfus kayıtlarının yapılmasından sonra

yayınlanan salnamelerde ve nüfus sayımlarında, erkek nüfusu daha çok olduğu görülmektedir. Her vilayet ve sancakta erkek nüfusun fazla olduğu görülmektedir. Burada açıkça kadın nüfusu kayıtlarının eksik tutulduğu anlaşılmaktadır.

Justin Mearthy, salnamelerde ve arşiv kayıtlarında tesbit edilen eksik nüfusu düzeltmek bir yönteme izlemiştir. 1325 tarihli Bursa vilayet salnamesindeki nüfus tesbitlerinden faydalanarak bir düzeltme faktörü tesbit etmiştir.

1325 tarihli Bursa vilayet salnamesi, salnameler arasında tektir. Bu salname, bu tarihe kadar yayınlanan salnamelerdeki nüfus tesbitlerini bir bir cedvel halinde topluca vermektedir. Başka hiç bir salnamede, bütün geçmiş yıllardaki nüfus tesbitiyle ilgili bir topluca bilgi yoktur.

Bu salnamedeki birbirini izleyen (1312, 1313, 1314, 1315...) nüfus tesbitlerinden yararlanarak, yıllık tesbitlerinden yararlanarak, yıllık nüfus artış oranı tesbit eder. Ayrıca yıllık doğum ve ölüm oranlarında gözönüne alarak, sabit bir düzeltme faktörü tesbit eder. Herhangi bir vilayetin tesbit edilmemiş yıllarındaki nüfusunu ve salnameler ile arşiv kayıtlarındaki eksik nüfusu düzeltmektedir. Bu durum, Bursa için bir derece geçerli olsa bile, düzenli nüfus kayıtları olmayan diğer vilayetler için geçerli olmasa gerektir.

Bu nüfus tesbitlerinde yabancıların, Rum ve Ermeni patrikhanelerinin nüfus konusunda siyasi amaçlı iddialarını görmekteyiz. Rus yazarı Tephov Berlin Antlaşması öncesi Rumeli nüfusunu tesbitte ilginç bir yönteme başvurmuştur. Bulgaristanda, Bulgar nüfusunu ayrı gösterirken diğer toplumların nüfuslarını topluca göstermiştir. Bulgaristanda, Sırp, Musevi ve Erkeni nüfusu oldukça az sayıdadır. Belliki burada Türk nüfusu çoğunlukta olduğu için, bu durumu kamufle etmek için böyle bir yol izlemiştir.

Rum ve Ermeni patrikhanelerince nüfuslarını yüksek östermeye yönelik gayretleri siyasi bir amaç taşıdığı görülmektedir. Bu çabalarındaki amaç, bağımsızlıklarına kavuşmak ve Osmanlı devleti'nden toprak kazanmaya yönelik bir taktiktir. Osmanlıdan ayrılmak isteyenlerin Osmanlıdan yana ve tarafsız kalmaları beklenemez.

Gerek Salname kayıtlarında ve gerekse nüfus sayımlarında Anadolu vilayetleri ve sancaklarında bir nüfus artışı olduğu gözlenmektedir. Rumeli'de ise harp sebebiyle, burada müslüman nüfusu önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. Bir önemli durum ise, 1877-1878 harbinde 700 binin üzerinde bir göçmen nüfusun Anadolu'da iskan edilmiş olmasına rağmen, bu nüfusun vilayetler üzerinde pek etkisi olmadığı görülmektedir.

B. Göçlerin Etkileri

1. Demografik etkileri

Göçlerin başladığı tarihlerde Osmanlı devleti, her bakımdan büyük bir bunalım içindeydi. Sayıları birden bire milyonları aşan göçmenlerin gelişi, durumunu daha da kötüleştirdi. Göçmenler, devleti büyük bir sıkıntıya sokmuş olmalarına rağmen, büyük faydaları da olmuştur. Özellikle son savaşların büyük yükünü Anadolu çekmişti. Balkanlarda, Rumeli'de, Kafkaslarda şura ve burada savaşan şehid olan Türk çocuklarıydı. Bu bakımdan Anadolu'daki Türk nüfus yoğunluğu giderek azalmaktaydı. İşte bu göçler bu azalmayı telafi etti.

XVII. Y.yıldan çıkan iç ayaklanmalar nedeniyle, verimli bölgelerdeki birçok köy boş kalmıştı. Çeşitli tarihlerde Anadolu'ya göçeden göçmenler bu topraklara yerleştirildiler.²¹⁴

2. Ekonomik Etkileri

Çeşitli tarihlerde Anadolu'ya gelen Türk göçmenlerinin büyük çoğunluğu çiftçi idi. Bunlar devlet tarafından tesbit edilen boş topraklara yerleştirilmişlerdi. Ayrıca gelen göçmenlerin çokluğu sebebi ile de bir kısım meralar da göçmenlere tarım arazisi olarak verildi.

Yıllar yılı boş kalan tarım alanlarının işlenmesi önemli ölçüde tarımsal üretimi artırdı. Ancak meraların tarım arazisi olarak göçmenlere verilmesi hayvancılığın gerilemesine sebep oldu.

²¹⁴ Faruk Kocacık a.e.s. 123.

İhraç istatistiklerinde 1877-1878'de 465 milyon kuruş, 1907-1908 yılında 753.9 kuruş tutarında tahıl ihraç edilmişti. 1887-1888 yılında toprak ve çiftçilerden alınan öşür vergisi 425.700.000 kuruşken, 1908-1909 yılında toprak ve çiftçilerden alınan öşür vergisi 690.500.000 kuruşa yükselmişti. 1876'da hayvancılıktan alınan vergi 183.900.000 kuruşken, bu tarihten 1900 yılına kadar giderek azalmıştı.

Dış ticarete, 1878-1879 yılından sonra hızlı bir artış olmuştu. 1878-1879 yılında 839.600.000 milyon kuruş değerinde dışarıya mal ihraç edilmişken, 1907-1908 yılında iki katından fazla mal ihraç edilmişti.²¹⁵

3. Toplumsal etkileri

Göçler ülke ekonomisini olumlu yönde etkilemiş olmasına rağmen, birtakım toplumsal sorunların çıkmasından neden oldu.

Göçmenlerin boş arazilere ve bir kısım meralara yerleştirilmelerinde; hukuki kurallara titizlikle uyulmaması, tapu-kadastro işlerinin düzensizliğinden dolayı yerli halkla göçmenler arasında birtakım anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Yerli halkın tapulu, tapusuz sahip olduğu toprakların göçmenlere verilmesi; 1880'den sonra gelen göçmenlerin, yerlilere ait yaylalar arasındaki havzalara yerleştirilmeleri, anlaşmazlıkların önemli sebepleridir.

Anadolu'ya gelen göçmenlerin çok büyük çoğunluğu Anadolu'da yaşayanlarla soydaşı. Aynı dili konuşuyorlar, aynı dine inanıyorlar, aynı örf adet ve gelenekleri paylaşıyorlardı. Göçmenlerle yerli halkın kolayca kaynakşacakları sanılıyordu. Ancak kaynaşma işi pek kolay olmadı. Çünkü geldikleri yerlerin iklim koşulları ve üretim biçimleri Anadolu'ya uymuyordu. Toprak, tarım tekniği ve üretim araçları bakımından farklı durumlarla karşılaşmışlardı. Bu gibi durumlar göçmenlerin çevreye uyumlarını güçleştirmişti.²¹⁶

Göçmenlerle yerli halk arasındaki sorunların çoğu toprak anlaşmazlığı yüzünden çıkmıştır. Sahipli bazı arazilerin göçmenlere verilmesine, sahipleri arazinin verimsizliği

²¹⁵ Faruk Kocacık a.e.s. 125.

²¹⁶ Faruk Kocacık a.e.s. 126.

sebebi ile başlangıçta ses çıkarmamışlardı. Ancak arazi göçmenler tarafından değerlendirilip ürün alınmaya başlanınca, eski sahipleri arazilerini geri almak isterler. Bu diğer sorunda, daha sonra gelen göçmenlere çok az bir tarım arazisi verilmesi sebebi ile, kendilerinden önce gelen göçmenlerin ve yerli halkın arazilerini işgal etmeleri gibi durumlardan dolayı aralarında anlaşmazlıklar çıkar.

Bu gibi durumlardan dolayı açılan davaların bir kısmını göçmenler ve bir kısmında yerli halk kazanır.

KAYNAK VE ARAŐTIRMALAR

I. Arşiv Belgeleri

A- SALNAMELER

- M. 1907 Ankara Vilâyeti Salnamesi.
- H. 1326 Aydın Vilâyeti Salnamesi.
- H. 1308 (1892) Diyarbakır Vilâyeti Salnamesi.
- H. 1311 Edirne Vilâyeti Salnamesi.
- H. 1288 Erzurum Vilâyeti Salnamesi.
- H. 1310-1312 Erzurum Vilâyeti Salnamesi.
- H. 1324 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi.
- H. 1325 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi.
- H. 1319 Kastamonu Vilâyeti Salnamesi.
- H. 1314 Konya Vilâyeti Salnamesi.
- H. 1301 Sivas Vilâyeti Salnamesi.
- H. 1320 Trabzon Vilâyeti Salnamesi.
- H. 1322 Trabzon Vilâyeti Salnamesi.

B. İRADE TASNİFLERİ

İrade-i Dahiliye (Defter No: 326, 602, 622, 782, 937).

BİBLİYOGRAFYA

I. Araştırma ve İncelemeler

1. Akbal, Fazıla; 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat; Ankara, 1951.
2. Akçura, Yusuf; Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri XVIII. ve XIX. y.y. Ankara, 1988.
3. Alp, İlker; Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezalimi (1878-1984); Ankara, 1990.
4. Ayverdi, Samiha; Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri, İstanbul, 1970.
5. Başol, Koray; Demografi; İzmir, 1994.
6. Balkanlı, A.Kemal; Şarki Rumeli ve Buradaki Türkler, Elhan Kitabevi, Ankara, 1986.
7. Baykara, Hüseyin; Azerbaycan İstiklal Mücadeleleri Tarihi, İstanbul, 1975.
8. Berkok, İsmail; Tarihte Kafkasya, İstanbul, 1958.
9. Bıyikoğlu, Tefik; Trakya'da Milli Mücadele, C. II, Ankara, 1956.
10. Çalgüner, Cemil; Nüfus Hareketleri, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1959.
11. Campbell, C, John; Sovyet Emperyalizmi Balkanlar ve Türkiye "Sovyetlerin Balkan Stratejisi" Çev: Nejat Muallimoğlu, İstanbul, 1974.
12. Çavuş, Mehmet; Bulgaristan'da Soykırım, İstanbul, 1984.
13. Dede, Abdürrahim; Balkanlarda Türk İstiklal Hareketleri, Türk Dünyası Yayınları, Guryay Matbaa, İstanbul, 1978.
14. Doğanay, Hayati; "Türkiye'de İç Göçler ve Başlıca Sonuçları", A.Ü. K.K.E.F. Dergisi, Sayı: 2, Erzurum, 1991.

15. Duman, Hasan; İslam Konferansı Teşkilatı Osmanlı Yıllıkları; İstanbul, 1982.
16. Erdoğan, Fahrettin; Türk Ellerde Hatıralarım, Yeni Matbaa, 1954.
17. Eren, Ahmet Cevat; Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri; İstanbul, 1966.
18. Eryılmaz, Bilal; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi; İstanbul, 1990.
19. Esat, Uras; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1976.
20. Gökbilen, Tayyib; Rumeli’deki Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatıha, İstanbul Üniv. Yay. No: 47, İstanbul, 1978.
21. Gözaydın, Ethem Feyzi; Kırım Türkleri’nin Yerleşme ve Göçleri; İstanbul, 1948.
22. Giray, Halim; Kırım ve Kafkas Tarihi, Derleyen Ahmet Cevdet Paşa, Ebüziya Matbaası, İstanbul, 1307.
23. Gürün, Kamuran; Ermeni Dosyası, 2. Baskı, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1963.
24. Gürtan, Kenan; Demografik Analiz Metodları; İstanbul, 1969.
25. Habıcoğlu, Bedri; Kafkasya’dan anadolu’ya Göçler, İstanbul, 1993.
26. Halaçoğlu, Yusuf, 18. y.y.da Osmanlı İmparatorluğunun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi; Ankara, 1988.
27. İnalçık, Halil; “Kırım Türk Yurdunun Yok edilişi”; Türk Kültürü, Sayı; 21, Ankara, 1967.
28. Karal, E. Ziya; Osmanlı Tarihi I.IX; Ankara, 1983.
_____; Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı; Ankara, 1943.
29. Karpat, Kemal; Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics; Madison, 1982.
30. Kaflı, Kadircan; Türkiye’ye Göçler; İstanbul, 1966.

31. Kırızioğlu, Fahrettin; Kars Tarihi, İstanbul, 1958.
32. Kocabaş, Süleyman; Balkanlar'da Panislavizm, İstanbul, 1986.
33. Kocacık, Faruk; Balkanlar'dan anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890); İstanbul, 1980.
34. Kodaman, Bayram; Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdulhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul, 1983.
35. Köprülü, Fuad; Osmanlı Devletinin Kuruluşu; Ankara, 1959.
36. Kurat, A. Nimet; Türkiye ve Rusya, A.Ü. Dil ve Tarih Coğ. Fak. Yay. 180, A.Ü. Basımevi, 1970.
37. Kurat, A. Nimet; 18 y.y. Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri, Ankara, 1970.
38. Kurat, Y.A.Hus. Tekin; Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, 2. Bas. Ankara, 1986.
39. Lütfi, Tarihi, 2C., Ankara, 19
40. Mc Carthy, Justin; Osmanlı Anadolu topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfusu, Çev: İhsan Gürsoy; ANkara, 1985.
41. Mehmet Nasrullah ve diğerleri; Memalik-i Mahsusa-i Şahâneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas; İstanbul, H. 1325.
42. Orhonlu, Cengiz; "Balkanlar'da Türkler'in Durumu"; Türk Kültürü, Sayı: 21, Ankara, 196
43. Pakalın, Zeki; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü; 3C., İstanbul, 1983.
44. Sakarya, İhsan; Belgelerle Ermeni Sorunu, 2. Baskı; Genl. Kurmay Basımevi, Ankara, 1984.

45. Sanyel, Salâhi; “Osmanlı İmparatorluğu’na Yapılan İlk Musevi Göçlerinin 500. Yıldönümü”; Belleten, C.LVII. Sayı: 2151; Ankara, 1994.
46. Sicil-i Nüfus İDaresi Umumiyesi Dersaadet ve Bilâd-i Selâse Nüfus-u Umumiyesine Mahsus İstatistik; İstanbul, 1885.
47. Şemsettin, Sami; Kâmus-ul ʔlâm; Ankara, 1996.
48. Şimşir, Bilâl; Rumeli’den Türk Göçleri, C.I.II, Ankara, 1968-1970. Tanzimattan Cumhuriyeti Türkiye Ansiklopedisi, 5L.
49. Tümertekin, erol; Beşeri Coğrafyaya Giriş; Türkiye’de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan’a Mahsus İstatistik Defteri; İstanbul, 1941.
50. Türkoğan, Orhan; Salihli’de türkistan Göçmenlerinin Yerleştirilmesi, Atatürk, Üniv. Basımevi, 1969.
51. Uzun çarşılı, İsmail hakkı; Osmanlı tarihi, I.C., 4. Baskı, T.t.K., 1982.
52. Yalçın, Ayhan; Belgeler Işığında Türk Erkeni Meselesinin İçyüzü, İstanbul, 1975.
53. Yüceuluğu, Ratip; Nüfus Sayımları, Cihadındaki Tarihçesi ve Gayesi, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Md. Matbaası, Ankara 1947.

Yıl	Adana	Haleb
1295 (1878-80)	387.972	787.062
1296 (1878-79)	392.441	792.202
1297 (1879-80)	396.962	797.376
1298 (1880-81)	401.535	802.583
1299 (1881-82)	406.161	807.824
1300 (1882-83)	410.840	813.100
1301 (1883-84)	415.573	818.410
1302 (1884-85)	420.361	823.755
1303 (1885-86)	425.204	779.134
1304 (1886-87)	430.102	784.222
1305 (1887-88)	435.057	789.344
1306 (1888-89)	440.157	771.694
1307 (1889-90)	445.316	782.797
1308 (1890-91)	450.536	794.060
1309 (1891-92)	455.040	805.485
1310 (1892-93)	459.589	817.075
1311 (1893-94)	466.703	825.525
1312 (1894-95)	473.927	834.063
1313 (1895-96)	481.263	842.689
1314 (1896-97)	488.713	851.218
1315 (1897-98)	493.664	859.883
1316 (1898-99)	498.665	868.536
1317 (1899-1900)	503.717	877.326
1318 (1900-01)	508.820	886.206
1319 (1901-02)	513.975	895.175
1320 (1902-03)	519.181	904.235
1321 (1903-04)	524.441	914.971
1322 (1904-05)	529.754	925.835
1323 (1905-06)	535.121	936.828
1324 (1906-07)	540.524	947.951
1325 (1907-08)	546.016	959.206
1326 (1908-09)	551.549	970.595
1327 (1909-10)	557.137	982.120
1328 (1910-11)	562.781	799.393
1329 (1911)	567.994	808.885
1330 (1911-12)	573.256	818.489
1331 (1912-13)	445.589	675.562
1332 (1913-14)	449.717	683.583

Yıl	Sivas	Ankara	Konya
1295 (1878)	851.058	756.302	987.826
1296 (1878-79)	857.534	767.305	996.005
1297 (1879-80)	863.602	778.468	1.004.252
1298 (1880-81)	869.713	789.794	1.012.568
1299 (1881-82)	875.867	801.284	1.020.952
1300 (1882-83)	882.065	812.942	1.029.406
1301 (1883-84)	888.307	822.744	1.037.929
1302 (1884-85)	894.593	832.664	1.046.524
1303 (1885-86)	900.923	842.703	1.055.189
1304 (1886-87)	907.298	852.864	1.069.804
1305 (1887-88)	919.797	857.644	1.084.621
1306 (1888-89)	932.468	862.452	1.099.643
1307 (1889-90)	945.313	867.286	1.114.874
1308 (1890-91)	958.366	882.975	1.131.095
1309 (1891-92)	966.713	901.521	1.147.551
1310 (1892-93)	976.271	920.457	1.164.247
1311 (1893-94)	983.994	939.791	1.181.187
1312 (1894-95)	991.778	959.531	1.198.372
1313 (1895-96)	978.803	1.055.257	1.213.949
1314 (1896-97)	986.545	1.056.977	1.229.729
1315 (1897-98)	994.350	1.072.031	1.251.060
1316 (1898-99)	1.002.216	1.087.279	1.272.761
1317 (1899-1900)	1.010.144	1.102.743	1.294.838
1318 (1900-01)	1.023.777	1.118.428	1.317.298
1319 (1901-02)	1.037.594	1.134.336	1.340.148
1320 (1902-03)	1.051.598	1.150.469	1.363.394
1321 (1903-04)	1.065.791	1.166.833	1.387.043
1322 (1904-05)	1.080.175	1.183.429	1.411.103
1323 (1905-06)	1.094.753	1.192.422	1.426.876
1324 (1906-07)	1.109.528	1.195.960	1.442.824
1325 (1907-08)	1.124.503	1.207.347	1.458.951
1326 (1908-09)	1.139.680	1.218.842	1.475.258
1327 (1909-10)	1.155.061	1.230.447	1.491.748
1328 (1910-11)	1.168.647	1.242.162	1.508.422
1329 (1911)	1.182.393	1.252.989	1.525.282
1330 (1911-12)	1.196.300	1.265.929	1.542.331
1331 (1912-13)	1.210.371	1.034.144	964.744
1332 (1913-14)	1.138.995	1.043.990	975.525

	Aydın	Hüdavendigâr	Izmit	Biga
1295 (1878)	1.243.028	833.304	127.409	99.848
1296 (1878-79)	1.254.518	845.308	130.278	101.550
1297 (1879-80)	1.266.114	857.485	133.210	103.280
1298 (1880-81)	1.277.817	869.837	135.209	105.540
1299 (1881-82)	1.289.629	882.367	139.276	106.830
1300 (1882-83)	1.301.549	895.078	142.411	108.651
1301 (1883-84)	1.313.580	907.972	145.617	110.502
1302 (1884-85)	1.325.722	921.051	148.895	112.455
1303 (1885-86)	1.336.714	934.319	152.247	114.371
1304 (1886-87)	1.347.798	951.670	155.674	116.320
1305 (1887-88)	1.358.973	969.343	159.179	118.302
1306 (1888-89)	1.379.101	1.240.196	162.762	120.318
1307 (1889-90)	1.399.527	1.263.227	166.426	122.369
1308 (1890-91)	1.420.256	1.286.686	170.173	124.454
1309 (1891-92)	1.428.399	1.310.580	174.003	126.574
1310 (1892-93)	1.439.624	1.328.916	177.921	128.731
1311 (1893-94)	1.450.095	1.346.049	181.926	130.925
1312 (1894-95)	1.460.643	1.370.069	186.021	133.156
1313 (1895-96)	1.484.644	1.394.517	190.209	135.425
1314 (1896-97)	1.500.182	1.420.470	194.282	137.100
1315 (1897-98)	1.514.478	1.446.905	198.442	138.795
1316 (1898-99)	1.528.911	1.473.833	202.692	140.512
1317 (1899-1900)	1.543.481	1.501.262	207.032	142.250
1318 (1900-01)	1.574.246	1.529.201	211.466	144.009
1319 (1901-02)	1.585.935	1.557.660	215.994	145.790
1320 (1902-03)	1.597.710	1.586.649	220.619	147.593
1321 (1903-04)	1.610.859	1.616.177	225.343	149.418
1322 (1904-05)	1.624.116	1.627.380	230.169	151.266
1323 (1905-06)	1.637.483	1.638.641	235.098	153.137
1324 (1906-07)	1.650.959	1.649.990	240.132	155.031
1325 (1907-08)	1.664.547	1.661.417	245.274	156.429
1326 (1908-09)	1.678.246	1.672.924	250.355	157.840
1327 (1909-10)	1.692.058	1.684.510	255.540	159.264
1328 (1910-11)	1.705.983	1.304.021	260.833	160.701
1329 (1911)	1.720.023	1.313.052	266.236	162.150
1330 (1911-12)	1.734.179	535.654	271.751	163.613
1331 (1912-13)	1.517.616	539.364	277.340	165.089
1332 (1913-14)	1.530.106	543.099	283.126	166.578

Yıl	Bitlis	Mamuratülaziz	Diyarbakır
-----	--------	---------------	------------

Üç-Vilâyet Birleşik

1295 (1878)	1.114.862
1296 (1878-79)	1.125.544
1297 (1879-80)	1.136.344
1298 (1880-81)	1.147.262
1299 (1881-82)	1.158.300
1300 (1882-83)	1.169.461
1301 (1883-84)	1.180.744
1302 (1884-85)	1.192.153
1303 (1885-86)	1.203.689
1304 (1886-87)	1.215.352

Üç Vilâyet Ayrı Ayrı

1305 (1887-88)	270.194	469.945	487.008
1306 (1888-89)	274.395	473.939	490.429
1307 (1889-90)	278.661	477.968	493.874
1308 (1890-91)	282.993	482.030	497.343
1309 (1891-92)	287.393	486.127	500.837
1310 (1892-93)	291.861	490.259	504.355
1311 (1893-94)	296.399	480.360	507.898
1312 (1894-95)	301.797	484.827	511.465
1313 (1895-96)	307.292	489.335	515.058
1314 (1896-97)	312.888	493.885	518.676
1315 (1897-98)	318.586	498.009	522.320
1316 (1898-99)	324.388	502.167	525.989
1317 (1899-1900)	329.786	506.360	529.684
1318 (1900-01)	335.274	510.588	533.404
1319 (1901-02)	340.851	514.851	537.151
1320 (1902-03)	346.525	519.150	540.925
1321 (1903-04)	352.291	523.485	544.724
1322 (1904-05)	358.153	527.856	548.551
1323 (1905-06)	364.113	532.264	552.404
1324 (1906-07)	370.172	536.708	556.284
1325 (1907-08)	376.332	541.189	560.192
1326 (1908-09)	382.594	545.708	564.127
1327 (1909-10)	388.961	550.265	568.090
1328 (1910-11)	395.433	554.859	590.658
1329 (1911)	402.013	559.492	594.807
1330 (1911-12)	408.703	564.164	598.985
1331 (1912-13)	415.504	568.875	603.193
1332 (1913-14)	422.418	573.625	607.422

	Erzurum	Van	Hakkâri
1295 (1878)	488.799	105.686	129.223
1296 (1878-79)	499.521	106.559	130.291
1297 (1879-80)	510.477	107.439	131.368
1298 (1880-81)	521.646	108.327	132.454
1299 (1881-82)	533.117	109.222	133.548
1300 (1882-83)	544.811	110.125	134.651
1301 (1883-84)	556.761	111.035	135.764
1302 (1884-85)	569.973	111.952	136.886
1303 (1885-86)	581.453	250.895	
1304 (1886-87)	594.206	252.968	Van'la Birlikte
1305 (1887-88)	607.240	255.058	
1306 (1888-89)	575.784	257.166	
1307 (1889-90)	588.064	259.291	
1308 (1890-91)	600.605	261.434	
1309 (1891-92)	613.414	263.594	
1310 (1892-93)	629.459	265.772	
1311 (1893-94)	637.224	267.969	
1312 (1894-95)	645.025	270.183	
1313 (1895-96)	653.044	272.416	
1314 (1896-97)	661.000	274.667	
1315 (1897-98)	669.256	276.936	
1316 (1898-99)	677.512	279.225	
1317 (1899-1900)	685.870	281.532	
1318 (1900-01)	694.331	283.859	
1319 (1901-02)	702.897	286.204	
1320 (1902-03)	711.568	288.569	
1321 (1903-04)	720.346	290.954	
1322 (1904-05)	729.233	293.358	
1323 (1905-06)	738.229	295.783	
1324 (1906-07)	747.336	298.227	
1325 (1907-08)	756.556	300.691	
1326 (1908-09)	765.889	303.176	
1327 (1909-10)	775.338	305.681	
1328 (1910-11)	784.903	308.207	
1329 (1911)	794.586	310.754	
1330 (1911-12)	804.388	313.322	
1331 (1912-13)	814.311	315.911	
1332 (1913-14)	824.357	318.522	

Yıl	Kastamonu	Trabzon
1295 (1878)	988.227	740.308
1296 (1878-79)	994.645	748.558
1297 (1879-80)	1.007.305	756.889
1298 (1880-81)	1.020.126	765.334
1300 (1882-83)	1.046.260	782.485
1301 (1883-84)	1.059.577	791.205
1302 (1884-85)	1.073.063	800.021
1303 (1885-86)	1.086.721	808.936
1304 (1886-87)	1.103.924	817.950
1305 (1887-88)	1.121.400	823.622
1306 (1888-89)	1.139.152	872.498
1307 (1889-90)	1.150.819	878.548
1308 (1890-91)	1.162.605	884.640
1309 (1891-91)	1.132.145	890.774
1310 (1892-93)	1.093.268	906.725
1311 (1893-95)	1.099.990	939.940
1313 (1895-96)	1.116.839	956.314
1314 (1896-97)	1.133.946	937.399
1315 (1897-98)	1.143.714	953.477
1316 (1898-99)	1.153.567	969.831
1317 (1899-1900)	1.163.504	986.465
1318 (1900-01)	1.173.527	996.527
1319 (1901-02)	1.183.636	1.014.231
1320 (1902-03)	1.195.195	1.030.542
1321 (1903-04)	1.206.867	1.043.680
1322 (1904-05)	1.218.653	1.056.986
1323 (1905-06)	1.230.554	1.070.462
1324 (1906-07)	1.242.571	1.084.109
1325 (1907-08)	1.254.706	1.097.930
1326 (1908-09)	1.266.959	1.112.635
1327 (1909-10)	1.279.332	1.127.537
1328 (1910-11)	822.994	886.645
1329 (1911)	834.750	900.510
1330 (1911-12)	846.726	914.592
1331 (1912-13)	858.874	928.893
1332 (1913-14)	871.196	943.419

Anadolu Vilayet ve Sancakların 1877/78, 1893, 1906 ve 1914 Yıllarındaki Toplam Nüfus Durumları*

Vilayet Adı	1877	1893	1906	1906	Sancak Adı	1877	1893	1906
Adana Vilayeti		396349	504396		Afyonkarahisar			
Ankara		847132	1157131		Antalya			
Aydın		1410424	1727581		Biga		118835	166455
Hüdavendigâr (Bursa)		1335884	1691277		Bolu			
Bitlis		276998	297660		Canik			
Diyarbakır		368964	392705		Çanakkale			
Erzurum		559025	675855		Çatalca		55822	77529
Halep		787714	867679		Eskişehir			
Mamûretülâzîz (Elâzığ)		381364	473374		İçel		100416	
Kastamonu		948981	121007		İzmit		195675	290517
Konya		944042	1249777		Kayseri			
Sivas		926671	1194372		Kütahya			
Trabzon		1056916	1342778		Maraş			
Van	119860	113964			Menteşe			
Toplam	10360324	12809506	10766704		Niğde			
					Urfa			
					Zor	504998	595355	4130866

* Kemal Karpat'ın Adı Geçen Eserinden Alınmıştır.

Kemal Karpat ve Justin Mearthy Göre 1893, 1906 ve 1914 yıllarındaki Anadolu Vilayetlerinin Nüfus Durumu

Vilayet Adı	1893	1906	1914	1893	1906	1914
Adana	322352	435795	341903	459589	540524	449717
Ankara	735766	1011566	877285	976271	1195960	1043990
Aydın	979922	1331552	1249067	1439624	1650959	1530106
Bursa	1132963	1430498	474114	1328916	1649990	543099
Bitlis	167054	197906	309999	291861	370172	422418
Diyarbakır	28951	315596	492101	504355	556284	607430
Erzurum	445542	551506	673297	629459	738229	824357
Halep	744595	740208	576320	817075	947951	683625
Elazığ	300118	390784	546379	490259	536708	573625
Kastamonu	929300	1088137	737302	1093268	1242571	871196
Konya	877232	1145713	750712	1164247	1442824	975525
Sivas	766558	972788	939735	976271	1109528	1138995
Trabzon	857280	1071988	921128	906725	1084109	943419
Van	59412	54582	179380	265772	295783	318522
	8347049	10738619	9068722	11343692	1336152	10925982